

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

VIII

M. J. EISEN, EESTI RAHVA ARV. (LÖPP.) —
H. P R A N T S, EESTI KIRJAKEELE AJALOOST. II. —
P E T E R O R G, MINU MÄLESTUSED. (ELULUGU.)
(JÄRG.) — KIRJANDUSLINE ÜLEVAADE: M. K A M P -
M A N N, VILHELM HAUFF, MUINASJUTUD PILTI-
DEGA. I. — J. A A V I K, A. H. TAMSAARE, NOORED
HINGED. — UUED RAAMATUD APRILLI KUUL.

TOIMEKOND: J. JÕGEVER, A. JÜRGENSTEIN,
M. KAMP MANN, B. LINDE, J. LUIGA, W. REIMAN,
J. TÕNISSON

NELJAS RASTAKÄIK

TRÜKITUD „POSTIMEHE“ TRÜKIKOJAS — TARTUS, 1909

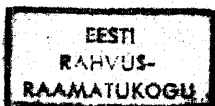
Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed uute liikmete, liikmemaksude ja kuukirja tellimiste vastuvõtmiseks, aastal 1909.

Ambblas: köster K. Preisberg.
Aseris: vabrikametnik J. Einberg.
Audrus: kooliõpetaja H. Kotkas.
Gatshinas: õpetaja O. Palsa.
Haapsalus: organist A. Tamberg.
Hallistes: kooliõpetaja P. Kiwirist.
Helses: kooliõpetaja A. Krimm.
Iisakas: köster R. Hansen.
Kambjas: õpetaja F. Ederberg, üliõplane Jaan Sossi.
Karksis: vallakirjutaja J. Ilwes.
Karulas: kooliõpetaja A. Anton.
Keilas: õpetaja J. Kuk.
Keenis: mõisapidaja J. Grünberg.
Kihelkonnas: Dr. S. Talwik.
Koerus: kooliõpetaja J. Sõster.
Kolga-Jaanis: õpetaja W. Reiman.
Kõpus: wallakirjutaja A. Lorits.
Kroonlinnas: õpetaja M. J. Eisen.
Kuresaares: kooliõpetaja H. Piip.
Kursis: kooliõpetaja M. Ulk.
Laiusel: kooliõpetaja J. Riomar.
Lihulas: köster H. Anniko.
Miiitvas: Dr. M. Ostrow, Литейная, 14.
Moskvas: J. Bõsberg, Тверская, д. Стахъева, кв. 7; üliõpl. P. Rubel
Малый Кисельный пер. д. 1, к. 2.
Mõisakülas: raudteeamet. J. Sumberg.
Moodves: rätseppmeister J. Soodla.
Narvas: õpetaja B. Steinberg, kooliõpet. J. Speek, kaupm. G. Tenter.
Narva-Joaorus: vallakirjutaja A. Uuli.
Nõos: õpetaja M. Lipp.
Nuustakul: kaupmees C. Treiel.
Otepäas: vallakirjutaja G. Wulff.
Palamuses: pr. Helene Warik, Kuremaal.
Palmsis: vallakirjutaja H. Mühlbach.
Paides: politseisekretär A. Rüütel.
Paistus: õpetaja J. Bergmann.
Pärnus: kooliõpetaja J. Köpp, raamatukaupm. J. Karu ja A. Küng.
Peeterburis: kooliõpetaja T. Riomar
Офицерская 54, raamatupidaja
M. Jaakson, Морская д. 29, кв. 2,
advokat M. Pung, Мъщанская

д. 4, кв. 7, „Peterburi Teataja“
toimetaja A. Einer, Минский
пер. 3, кв. 15, raamatukaupmees
K. Leopas, Невский пр.
Pihkvas: Dr. G. Reimann.
Pilistveres: Dr. J. Loorberg.
Puhjas: õpetaja J. Walk.
Pöidel: õpetaja C. Sitzka.
Põltsamaal: köster H. Leppik.
Põlvas: kooliõpetaja J. Kala.
Rakveres: kooliõpetaja M. Okas,
raamatukaupmees P. Erna.
Rannus: kooliõpetaja J. Kompus.
Raplas: õpetaja J. Liiv.
Räpinas: kooliõpetaja P. Heering,
kaupmees S. Keerd.
Riias: vannutatud advokat J. Jaakson, Paulucci uul. 3, üliõplane
M. Raud, G. Lokko.
Rõuges: kooliõpetaja A. Assor.
Saardes: kooliõpetaja M. Kiirats.
Simunas: köster E. Peterson.
Sindis: kooliõp. J. Seljamaa (Taalis).
Suure-Jaanis: köster H. Kapp.
Tallinnas: kooliõpetaja H. Bauer,
kooliõpetaja Ch. Brüller, raamatukaupmees A. Busch, „Päevalehe“
toimetaja G. E. Luiga, kassah.
abi, kreisiloomaarst K. Saral.
Tapal: A. Thomson, Moe mõisas.
Tarvastus: köster D. Birkenthal ja
vallakirjutaja P. Kuusik.
Tartus: üliõplased A. Jung, E. Tennmann.
Toris: kooliõpetaja A. Kalbus.
Tormas: köster C. Kommusaar.
Türi vabrikus: J. Strandberg.
Valgas: kooliõp. H. Einer ja P. Einer.
Vaivaras: kooliõpetaja K. Pastak.
Vändras: kooliõpetaja H. Awikson.
Välke-Maarjas: kirjanik Jakob Liiv.
Viljandis: notarius G. Seen.
Võrus: notarius R. Gabrel ja kaupmees J. Mõtus.

Võtavad tellimisi Seltsi kuukirja „Eesti Kirjanduse“ ja ette-tellimisi Rahvakirjanduse osakonna väljaannete peale vastu.

Kuukirja „Eesti Kirjanduse“ tellimise hind on postiga 3 rbl., talituse asemikudelt ise ära viies 2 rbl. 50 kop. „Eesti Kirjanduse Seltsi“ liikmetel, kes oma liikmeraha ära on maksnud, postiga 2 rbl. 50 kop., talituse asemikudelt ise ära viies 2 rbl. Üksik number 25 kop. „Eesti Kirjandus“ I. (1906) — 1 rbl., II. (1907) — 30 kop., III. (1908) — 2 rbl. 50 kop.

EP 5774

Eesti rahva arv.

M. J. Eisen.

(Lõpp.)

Huvitust pakuvad rahva hulga kasvamise kohta mõned võrdlused, mis Weymarni raamatus leida. (Mam. lk. 284). Nii oli hingsid:

	1773. aastal.	1834. aastal.	1859. aastal.
Pilistveres	7045	7661	8879
Kolga-Jaanis	2887	6179	6226
Kursis	2108	3868	4972
Äksis.	3028	7281	9109
Palamuses.	2825	4301	5524
Tormas.	4470	6182	10080
Kodaveres	4927	6157	9751
Maarja-Magdal.	2700	5885	7818

Nagu näha, ilmub ajajärkude vahel, mil koguduste liikme arv avaldatud, suur vahe. Esimese ajajärgu vahe teeb 61 aastat, teise ajajärgu vahe aga 25 aastat. Rahva arv on selle aja sees nimetatud kogudustes väga ebatasaselt kasvanud. Protsentides arvatud kerkib koguduste liikmete arv aastas:

	Esimeses ajajärgus.	Teises ajajärgus.
Pilistveres	0,14	0,63
Kolga-Jaanis	1,87	0, 3
Kursis	1,37	1,14
Äksis	2,17	1, 0
Palamusel.	0,85	1,13
Tormas.	0,63	3,17
Kodaveres.	0,41	2,55
Maarja-Magdal.	1,93	1,31

Imeks tuleb panna, kudas Tormas esimesel ajajärgul rahvahulk vähe kasvab, teisel aga koguni kõrgesse kerkib. Mõnes kihelkonnas langeb teisel ajajärgul rahva kasvamine

Rahva hulga kasvamise vähenemist leiab Weymarn rohkesti Saaremaalt. Saaremaal elas (lk. 285):

1772. a.	27,168	hinge.
1816. „	41,837	„
1834. „	47,507	„
1850. „	50,124	„
1858. „	51,413	„

Seega kasvas Saaremaal rahvahulk

esimese	ajajärgu	jooksul	aastas	1,22
teise	„	„	„	0,75
kolmanda	„	„	„	0,34
neljanda	„	„	„	0,32

1870. a. kohta avaldab Ander (Beiträge zur Statistik Livlands) järgmised seisuste arvud. Sel ajal elas Tartus talupoja seisusest 7678 h., linna seisusest 7862 h., Võrus t. s. 719 h., l. s. 759 h., Pärnus t. s. 3694 h., l. s. 4022 h., Viljandis t. s. 991 h., l. s. 940 h., Kuresaares t. s. 906 h., l. s. 1165 h. Peale selle veel

Tartumaal	65,354 m.	72,206 n.	=	137,560	hinge.
Võrumaal	39,301 „	42,379 „	=	81,680	„
Pärnumaal	28,123 „	30,738 „	=	59,561	„
Viljandimaal	54,113 „	60,230 „	=	114,343	„
Saaremaal	22,894 „	25,729 „	=	48,623	„

Seega elas kõigis maakondades 210,485 m., 231,282 n., siis kokku 441,767 talupoega. Peale selle veel neissamus maakondades linnaseisuste liikmeid: Tartumaal 5234, Võrumaal 577, Pärnumaal 447, Viljandimaal 628 ja Saaremaal 284. Nimetamata on vaimulikud, sõjamehed, võõramaa alamad jne.

Eestlased esimese üleüldise rahvalugemise valguses.

Liivimaal elab 41,325,4 ruutversta peal 629,992 meesterahva ja 669,373 naisterahva hinge, kokku 1,299,365 hinge. Ühe ruutversta peale langeb seega Liivimaal 31,44 inimest. Sest rahvahulgast elas 190,316 meesterahva ja 190,465 naisterahva hinge, kokku 380,781 hinge linnades, kõik muud maal. Eestimaal, s. o. Tallinna kubermangus elas 17,791,7 ruutversta peal 202,409 meesterahva ja 210,307 naisterahva hinge, kokku 412,716 hinge. Ühe ruutversta peale langes siin seega palju vähem inimesi, nimelt 23,20 hinge. Neist 412,716 hingest elas 39,326 meesterahva ja 37,753 naisterahva hinge, siis kokku 77,081 hinge linnades, kõik muud maal. Nende maakondade järele, kus eestlastel suur enamus, elas rahvast:

		Meest.	Naist.	Kokku.	Linnades.
Võru	m.	46,871	50,314	97,185	4,152
Pärnu	"	47,278	50,845	98,123	12,898
Tartu	"	91,324	98,993	190,317	42,308
Viljandi	"	47,550	52,197	99,747	7,736
Saare	"	29,713	32,550	60,263	4,603
Harju	"	78,486	79,250	157,736	65,472
Viru	"	59,042	61,188	120,230	5,890
Järva	"	25,730	26,943	52,673	2,507
Lääne	"	39,151	42,926	82,077	3,212

1897. aasta algusel võeti kõiges Vene riigis esimene üleüldine rahvalugemine ette, mis riigi rahvaste kohta täieliku statistika pildi pidi andma. Rahvalugemise resultaate korraldamise võttis kesk statistika komitee enese peale. Kaua aega kulus ära, enne kui selle rahvalugemise resultaadid võisid ilmuda. Iga kubermangu kohta anti iseraamat välja ja peale selle veel mõnda üleüldist ülevaadet. Ülepea ilmus tähendatud kesk-statistika komitee poolt prof. Troinitski toimetusel rahvalugemise kohta enam kui 120 väljaannet, kellest üleüldised kokkuvõtted alles 1905 päevavalgele pääsivad. Võimata oli mul kõiki neid enam kui 120 raamatut eestlaste kohta läbi vaadata, seda vähem, et ma isegi avalikus raamatukogus Peterburis kõiki neid eest ei leidnud. Ma panin enam rahvalugemise resultaate kokkuvõtteid tähele ja avaldan eespool, mis mul tähendatud kokkuvõtetes eestlaste kohta silma puutus. Väikseid arvusid oleksin küll üksikute kubermangude aruannetest kõige paremini ja kõige enam leidnud, aga, nagu nimetatud, ei võinud ma milgi kombel iga üksiku kubermangu aruannet kätte saada.

Peale selle elas väljaspool kodumaakonda Tartumaalt 7595, Pärnumaalt 3373, Võrumaalt 1635, Viljandimaalt 1595 ja Saaremaalt 1005; Harjumaalt 18214, Virumaalt 10861, Järvamaalt 4971 ja Läänemaalt 3137 hinge.

Need arvud kuulutavad meile Eesti- ja Liivimaa üleüldist elanikkude summa, ilma et nad eestlaste arvu iseäranis kätte tähendaksivad. Eestlaste arvu kättesaamiseks peame kodumaa asunikka rahvuste järele ära jagama. Rahvuste järele oli:

	eestlasi.	saksl.	venel.
Harjumaal	130819	11577	11068 = 157736
Virumaal	108522	2295	8744 = 120230
Järvamaal	50971	1155	428 = 52673
Läänemaal	75647	1010	659 = 82077

Läänemaal tuleb 4620 rootslast veel tähele panna. Muude rahvaste üksikud liikmed on nimetatamata jäetud.

Liivimaa annab rahvuste kohta järgmise pildi :

		eestlasi.	saksl.	venel.	lätlasi.
Tartu	m.	165101	8358	13778	
Pärnu	"	92265	3590	1068	
Viljandi	"	96872	1835	513	
Võru	"	90060	1969	1363	3371
Saare	"	57537	1573	754	
Valga	"	8714	2536	1609	106016
Volmari	"	3647	2259	890	105231
Riia	"	4203	72093	48341	230397

Võnnu maakonna kohta öeldakse, et seal 117187 lätlast, 4360 sakslast ja 1298 venelast olemas. Eestlasi on seal nii vähe, et aruanne neid iseäranis ei nimeta, nagu aruanne, vähemalt üleüldine aruanne, tavalisestlasi väiksed arvud üksikult nimetamata jätab ja üleüldised summad ette toob. Muidu tunneb aruanne Riia maakonnas veel 18510 juuti, 13894 poolakat, 6510 leedulast. Valgagi maakonnas nimetatakse 1295 juuti.

Ülepea elab Liivimaal 518594 eestlast, 98573 sakslast, 563829 lätlast, 69614 venelast, 23728 juuti, 15132 poolakat. Neist oli linnades 143717 lätlast, 82908 sakslast, 57550 eestlast, 53056 venelast, 20355 juuti, 14447 poolakat ja 6427 leedulast. Eestimaal (Tallinna kub.) sellevasta 365959 eestlast, 20899 venelast, 16037 sakslast, 5768 rootslast; neist linnades: 50719 eestlast, 11712 sakslast, 11018 venelast, 1174 juuti, 1033 poolakat.

Nagu enne tähendatud, jätab üleüldine aruanne nende rahvaste liikmed, kelle arv kusagil maakonnas tuhande ligi ei tõusnud, enamasti nimetamata; ainult iseäralikus aruandes seisavad need liikmed üleval. Siiski ei käi üleüldine aruanne ses tükis järjekindlalt. Nii näituseks ei tunne üleüldine aruanne Moskvast ühtki eestlast, Kuramaal ühtki liivlast, tunneb aga Goldingeni maakonnas 161 venelast ja Talsenis koguni 11 väikevenelast. Muidu olgu meie maa asunikudest veel nimetatud Liivimaal 23 soomlast ja Eestimaal 58 soomlast. Võõramaalaste arv tõusis õieti suureks: Liivimaal 5890 m. ja 6209 n. ja Eestimaal 1068 m. ja 969 n.

Kui ka muidu naisterahvaste arv meesterahvaste arvust suuremaks tõuseb, paistab meile ometi rahvalugemisest see nähtus silma, et poissmeeste arv tütarlaste arvu ära võidab. Liivimaal oli 385174 poissmeest ja 372665 tütarlast, Eestimaal 123792 poissmeest ja 115820 tütarlast. Isegi naisemehi oli enam kui mehel olevaid naisi. Naisemeeste arv tõusis Liivimaal 227034, Eestimaal 72380 hinge peale, mehelolevate naiste arv aga Liivimaal 226241 ja Eestimaal 72338 hinge peale.

Seda nähtust tuleb küll sellega seletada, et mujalt kubermangudest mehi rohkem sisse rännanud, mehi, kes naised kodumaale jätnud.

Seisuste järele elas Liivimaal päris mõisnikka 6057 m., 6650 n., isiklikka mõisnikka 3668 m., 3270 n., vaimulikku 1255 m. 1283 n., auukodanikka 2734 m., 2694 n.; kaupmehi 2572 m., 2381 n.; kodanikka 73822 m., 80262 n.; talupoegi 532397 m., 564896 n. — Eestimaal: mõisnikka 1672 m., 2069 n.; isiklikka mõisnikka 1078 m., 1075 n.; vaimulikku 297 m., 333 n.; auukodanikka 541 m., 650 n.; kaupmehi 291 m., 335 n.; kodanikka 15297 m., 16321 n.; talupoegi 180948 m., 186987 n. Kui palju neist kõigist eestlasteks tuleb arvata, seda ei nimeta aruanne.

Uskude järele oli Harju maakonnas 138342 Luteri-usulist, 16067 Vene-usulist, 1555 katoliklast, 1193 juuti; Virumaal 109892 Lut., 9671 Vene-us., 89 juuti; Järvamaal 51240 Lut.-us., 1280 Vene-us., 29 katol.; Läänemaal 70631 Luteri-us., 10799 Vene-us., Kogu Eestimaal (Tallinna kub.) siis 370105 Luteri-us. ja 37817 Vene-us., 2034 katol., 662 baptistlast, 77 reformeritud usulist.

Tartu maakonnas 159539 Lut., 21962 Vene-, 6182 vana-usulist, 396 juuti, 315 katoliklast; Viljandi maakonnas 87305 Luteri-us., 12075 Vene-u.; Pärnu maakonnas 67081 Lut.-u., 30018 Vene-u.; Võru maakonnas 85003 Lut., 11731 Vene-u.; Saaremaal 36975 Lut., 23174 Vene-u. Kogu Liivimaal siis 489237 m., 541779 n. Lut.-us., 98676 m., 89064 n. Vene-usulist, 17390 m., 13749 n. katoliklast, 7553 m., 9224 n. vana-usulist, 698 m., 859 n. reformeritud usulist ja 481 m., 605 n. baptistlast. Kui palju neist kõigist jälle eestlasteks tuleb lugeda, jääb meile teadmataks. 1907 kohta avaldatud Liivimaa kindralsuperintendendi aruanne tunneb nimetatud aastal Riias 4000 Lut. eestlast, 56,000 sakslast ja 155000 lätlast; kogu Liivimaal aga Luteri-usulisi 484933 eestlast, 80784 sakslast, 591104 lätlast ja 270 rootslast. Eestimaa kohta puudub mul nimetatud aastaks uskude ülevaade rahvuste järele.

Kodumaa järele tunneb üleüldine rahvalugemine kõige suuremat eestlaste hulka Peterburi kubermangus. Kõige rohkem leiti eestlasi kodumaa raja ligidal, nimelt Jamburi maakonnas 17,953 hinge. Niisama Oudova maakonnas 15278 hinge. Kaugemal hommiku pool vähenes eestlaste hulk. Peterhovi maakonnas antakse 8751, Luuga maakonnas 4805, Tsarskoje Seloo maakonnas 3677, Shlüsselburi maakonnas 960 hinge üles. Mujal on ainult kümneid hingesid. Peterburi ise ometi tunnistatakse 12,600 eestlase asupaigaks. Kõigi Peterburi kubermangus elavate arv tõusis 64,116 hinge peale.

Peterburi kubermangu kõrva rohke eestlaste hulga poolest astub teine kodumaa naabrikubermang, nimelt Pihkva kubermang. Pihkva kubermangus seisab jälle Pihkva maakond 17725 hingega esimeses reas. Need 17725 hinge on suuremalt jaolt setukesed. Teistes maakondades asus eestlasi rohkemal määral Holmi ja Toropetsi maakonnas, Holmi maakonnas 2196 ja Toropetsi maakonnas 2897 hinge. Ülepea tõusis kogu Pihkva kubermangu eestlaste arv 25458 hinge peale. Neist elas linnades 891 hinge.

Novgorodi kubermang jääb Peterburi ja Pihkva kubermangudest juba kaugemale. Seal tunneb rahvalugemise aruanne Kresti maakonnas 961 ja Demjänski maakonnas 639 hinge. Karjalasi selle vastu leidub Novgorodi kubermangus 5808 hinge.

Kaugemal riigis tunneb üldine aruanne koguni vähe eestlasi. Krimmis Perekopi maakonnas nimetatakse 832 hinge, Kaukasias 597 hinge ja Tobolski kubermangus 1753 hinge. See on kõik. Lutsi eestlasi aruanne ei tunne, ega nimeta ka vähemat eestlaste hulka üksikutes kubermangudes. Selle vastu tunneb üldine aruanne Eesti- ja Liivimaa elanikka igas kubermangus. Paraku ei tee üldine aruanne meie kodumaalt pärit olevate eestlaste ja mitte-eestlaste vahel vahet, vaid tähendab ainult, et ses ja ses kubermangus nii ja nii mõnda Eesti- ehk Liivimaalt pärit olevat hinge asunud. Sedaviisi kuuleme, et Eestimaalt pärit olevaid hingesid asunud

	m.	n.		m.	n.
Arhangeeli kub.	337	40	Nishni kub.	89	23
Astrahani "	95	17	Novgorodi "	530	123
Vilna "	42	70	Aunuse "	64	42
Vitebski "	361	92	Poltava "	158	19
Vologda "	145	16	Pihkva "	439	277
Vjatka "	89	17	Rjasani "	71	52
Grodno "	69	60	Peterburi "	4289	2893
Kiievi "	104	38	Simbirski "	252	19
Kovno "	153	119	Smolenski "	305	52
Kura "	275	216	Tveri "	224	157
Kurski "	64	77	Jaroslavi "	245	153
Liivi "	9248	8838	Varshavi "	122	49
Minski "	95	40	Lomsha "	623	6
Mohilevi "	1222	32	Suvalki "	95	39
Moskva "	140	162			

Ma olen ainult need kubermangud üles tähendanud, kus enam kui sada Eestimaalt pärit olevat hinge leiti. Neist tuleb mõni muidugi sakslaseks ehk venelaseks lugeda. Tähele tuleb

panna, kuidas meeste hingede arv peaaegu igas kubermangus naiste hingede arvust üle käib; ainult paaris kubermangus leidub imeviisil naisterahva hingesid rohkem. Armastavad ju mehed rohkem kodumaalt välja rännata kui naised. Mitmes kohas, nagu näituseks Lomsha kubermangus, teevad meeste-rahva hingede arvu soldatid nii suureks.

Liivimaalt pärit olevad hinged kaugemal riigis annavad meile vähem selgema pildi eestlaste väljarändamisest, sest Liivimaa elanikkude sekka tuleb ju palju lätlasi lugeda. Niimetan ainult neid kubermangusid, kus enam kui 1000 Liivimaalt pärit olevat hinge asus.

	m.	n.		m.	n.
Vilna kub.	4277	2079	Moskva kub.	897	793
Vitebski "	5992	4674	Novgorodi "	1020	213
Kovno "	10596	9372	Pihkva "	1592	1114
Kura "	30906	30960	Peterburi "	1652	1662
Minski "	2282	332	Eesti "	2844	3493
Mohilevi "	1346	365	Jaroslavi "	2335	266

Kõik kodumaa ja sisemise riigi eestlased kokku arvatud tuleb 1897 rahvalugemise järele 487144 m., 515594 n. ehk kokku 1,002738 hinge välja. Võrdlemiseks lisan siin kohe juurde, et lätlaste arv 698584 m., 737353 n. ehk 1,453937 hinge peale tõusis. Lätlasi oli seega umbes 450,000 hinge rohkem kui eestlasi. Muist Soome sugu rahvastest oli soomlasi ja mordvalasi rohkem kui eestlasi. Soomes selsamal ajal üleüldist rahvalugemist ette ei võetud, aga aastasaja lõpul tunnistati soomlaste arvu 2,933,856 hinge suureks (Oma maa II, lk. 591). Mordvalasi leidus aga rahvalugemise ajal 498659 m., 525,182 n., kokku 1,023841 hinge. Arvame eestlased, soomlased ja mordvalased maha, siis leidus rahvalugemise ajal muid Soome-Ugri rahvaid 712116 m., 763452 n., kokku 1,475568 hinge, Saksa keele kõnelejaid aga 885013 m., 905476 n., kokku 1,790489 hinge.

Nagu ülemaal tähendatud, tunnistab üleüldine rahvalugemine eestlaste arvu 1897. a. 1,002738 hinge peale. Õigust ütelda, seda aruanne sugugi ei tunnista. Aruanne tunnistab ainult Eesti keele rääkijate arvu nii suureks. Aruanne nimetab siis, et 1,002738 hinge Eesti keelt kõnelenud ehk Eesti keelt kõnelejate lapsed olnud, kui need lapsed ka ise veel ei osanud rääkida. Kui suur aga eestlaste arv rahvuse järele olnud, sellest vaikib rahvalugemise aruanne.

Ülepea asub Eestimaalt pärit olevaid hingesid Venemaa kuberm. 24473 m. ja 24038 n., kokku 47511 ja Liivimaalt pärit olevaid hingesid 79112 m. ja 67727 n., kokku 146839.

Me teame aga, et eestlaste arv ja Eesti keele kõnelejate arv alati ühte ei lähe. Tuletame kõige pealt oma kadakaid meelde, kes natuke Saksa keelt ära õppinud. Kui rahvalugemisel nende keelt küsiti, vastasivad nad muidugi, et nad Saksa keelt kõnelevad. Sedaviisi saivad meie kadakad iseenesest Eesti keele kõnelejate killast välja. Meie alevites ja linnades leidub aga vist mõni tuhat kadakat. Rahvalugejad ei hakanud järele uurima, kes kadakad on, vaid panivad nad saksakeeleliste kirja.

Niisama sündis kaugemal riigis Vene keelt kõnelejate eestlastega. Kõik, kelle kodukeeleks ju Vene keel saanud, jäävad Eesti keelt kõnelejate hulgast maha. Peterburis näituseks tunneb rahvalugemine ainult 12,600 eestlast. Peterburi Eesti Jaani kogudus arvati sel ajal aga juba 16000 hinge suureks. Kus on need 3400 eestlast, kes aruandest puuduvad? Kus on peale selle Peterburi veneusulised eestlased? Kus eestlased Saksa kogudustes? Seega on aruande eestlaste arv Peterburi kohta liig väike. Ja seesama nähtus paistab meile tihti mujaltki Venemaalt välja.

Lutsimaa eestlasi ei tunne rahvalugemine sugugi. Dr. Kallas ütleb nende arvu ometi 4387 hinge suur olevat. Lutsi maarahva seas edeneb lätistamine, Lutsi maarahvas on Läti keelt oma keeleks tunnistanud. Kus on Kraasna maarahvas? Seegi puudub. See on Vene keele oma keeleks üles annud.

Keele ärasalgajaid leiame tuhandete kaupa. Aga veel enam. Rahvalugemise aruannetes tuleb avalikka vigasidki ette. Nii näituseks loeme seal: Holmi maakonnas elab 999 soomlast ja Toropetsi maakonnas Pihkva kubermangus 790 soomlast. See soomlaste elamine Pihkva kubermangus tuli mulle liig kahtlane ette. Ma ei olnud enne iialgi kuulnud, et Pihkva kubermangus paar tuhat soomlast asub. Selgusele jõudmise pärast kirjutasin asjatundjale Toropetsi. Seal sain vastuse, et Toropetsi maakonnas ainustki soomlast ei asu ja Holmi maakonnas ainult kaks soomlast olemas. Seega rahvalugemise aruannete ligi paari tuhande soomlase asemel kõigest 2 soomlast. Asjatundja seletuse järele tulevad Holmi ja Toropetsi maakonna soomlased eestlasteks lugeda. Seega saaksime Pihkva kubermangust eksikombel eestlaste arvust mahavõetud hingedelt 1787 eestlast juurde. See eestlaste soomlasteks tegemine näitab nii imelikult. Mina seletan seda soomlasteks tegemist järgmist viisi: Rahvalugeja leidis eestlasi eest. Küsimise peale, missuguse rahvuse hulka küsitav isik lugeda, vastas see ehk: чухна. Selle nime pani üleskirjutaja kirja. Võimalik ka, et mõni üleskirjutaja eestlasi ise чухна'ks ehk чудь'iks nimetab, kuna teised eestlasi eestlaste kirja panivad, s. o. eest-

lasteks nimetasivad. Lehtede kokkuarvamisel leidsivad kokkuarvajad эстонцы ja чухны ehk чудь eest. Et mõlemad nimed ühes maakonnas ette tulivad, arvasivad kokkulugejad oma tarkuses, et need чухна ehk чудь midagi muud peavad tähendama kui eestlasi. Et soomlasi, aga ka muid Soome sugu rahvaid vahel sellesama nimega nimetatakse, tegivad kokkulugejad otsuse, et need чухны soomlasi tähendavad. Ja sest tuli, et Holmi ja Toropetsi maakonda 999 ja 790 soomlast tekkis. Sarnast rahvuse vahetust leiame mujaltki. Näituseks tunnevad rahvalugemise aruanded Peterburi kubermangus ainult 36 vadjalast (Vene keeli вода). Lugu on ometi nii, et rahvalugemise ajal 1897 veel mitu sada vadjalast elas. Neid sadasid ei tunne aga aruanded. Küll aga tunnevad aruanded 147 m. ja 156 n. hinge чудь nime all neis kohtades, kus vadjalased asuvad. Sedaviisi on rahvalugemine vähema osa vadjalasi vadjalasteks jätnud, suurema osa vadjalasi aga чудь'iks teinud. Sedasama moodi võib nii mõnigi eestlane teiste rahva hingekirja sattuda, kui me seda eksitust ka alati arvudega tõeks ei wõi teha.

Rahvalugemise resultaatisid uurides olen selle järele, mis ma leidnud, otsusele jõudnud, et resultaatises nimetatud Eesti keele mõistjate arv 1,002,738 ammugi kõigi eestlaste arvu ei määra, vaid et tõsine eestlaste arv tüki suuremaks peab tõusma. Ma arvan, et ma ei eksi, kui tunnistan, et eestlaste arv 1897 rahvalugemise ajal vähemalt 1,025,000 hinge peale tõusis. Vähemalt 23,000 hinge eestlasi on muude rahvaste hulka ära kadunud.

Nüüd jääb veel küsimine üle: kui suur on eestlaste hulk praegusel ajal? Rahvalugemise uuemad teated puuduvad. Nende puuduste pärast peame rehkenduse teel aru kätte muretsema. Statistika aastaraamat teab järgmisi arvusid avaldada 1907. a. kohta. 1. jaanuaril 1907 elab Vene riigis 152,009,300 hinge. Kümne aastaga, mis rahvalugemisest mööda läinud, on elanikkude arv 25,113,000 hinge ehk 19,8% kasvanud kogu riigis. Selsamal ajal elas Liivimaal 1,420,600 ja Eestimaal 455,200 hinge. Eestlaste arvu ei ole aastaraamatus ligemalt ära tähendatud. Arvused 1897 rahvalugemise arvudega võrreldes leiame Eestimaal aastase rahvakasvamise umbes 1,08%, Liivimaal 0,96%. Eesti- ja Liivimaa elanikkude kasvamise kokku võiksimine läbisegamini aastas 1% peale arvata. Seega kasvaks aastas rahvahulk umbes 10250 hinge. Seega saaksime 1907 aasta kohta 1,127,500 hinge. Selle summa juurde tuleksivad veel kasvamise protsendid juurde arvata. Kõige selle järele võime otsuse teha, et praegusel ajal (1909) eestlaste arv 1,150,000 hinge peale tohiks tõusta. Eestimaal asub neid vist umbes 403630 hinge ja Liivimaal 566985 hinge.

Umbkaudse arvamise järele elab praegu Peterburi kubermangus: Narvas 10,000, Jamburis 3500, Teshkovos 4350, Moloskovitsis 3500, Serebetas 1400, Katilas 1000, Kaporjas 1000, Gatshinas 3000, Luugas 5000, Oudovas 16,000, Markovas 530, Kroonlinnas 1700, muis linnades 1700 hinge, peale selle veel kümnete kaupa maal üksikutes kihelkondades. Peterburist saadud asjatundjate teadete järele loetakse Peterburis asuvate eestlaste arvu praegusel ajal 40,000 hinge peale, kellest palju endid aga juba sakslasteks ehk muulasteks pidama hakanud. Minu teadmise järele tõuseb eestlaste üleüldine arv Peterburi kubermangus — Peterburi linn kaasa arvatud — sedapuhku 92,000 hinge peale.

Pihkva kubermangust olen teateid saanud, et seal viimase 12 aasta jooksul rahva arv palju suuremaks ei ole kasvanud. Kaebatakse, et sealt palju rahvast välja rännanud. Muis kubermangudes on eestlaste arv, nagu mulle sellekohaste järelküsimate peale teatatud, umbes järgmine: Novgorodi kubermangus 2700, Tveri kub. 1200, Jaroslavi kub. 130, Moskvast 2000, Mohilevi k. 500, Samara k. 3000, Saratovi k. 100, Ufa k. 700, Simbirski k. — h., Vjätka k. 150 hinge; viimasel ajal peaks Vjätka kubermangus hingede arv kasvanud olema, niisama ka Vologda kubermangus, kuid neist kubermangudest ei ole ma mingisuguseid teateid võinud saada. Muis kohtades asub veel eestlasi: Krimmis 1800, Kaukasia 3000, Kesk-Aasias 700, Siberis 3500 hinge. Nende juurde tuleksivad veel muud kubermangud arvata, kus eestlased enam laiali ja üksikult asuvad, peale selle Soome ja Amerika. Kõigi nende viimaste kohta puuduvad mul kindlamad arvud. Võtame aga kõik mööda maailma laiali asuvad Eesti rahva liikmed kokku, siis saame tingimata 1,150,000 hinge, kui ka seda arvu kindlalt numbrite varal ei või tõendada.

Eesti kirjakeele ajaloo.

H. Prants.

II.

J. Hurti kohta maksis täiesti see sõna, mida Makedonia Philipp oma pojale Aleksandrile ütles: Otsi omale aga teine riik — Makedonia on sinule liig väike. Hurtilegi oli tartukeelne kirjaõeld liiks väike — selle kallal ei tohtinud ta oma hiigla-tööjõudu mitte ära kulutada. Ta hakkas siis juba aegsasti ka Tallinna keelses kirjanduses tööle, et suurema lugejate

hulga vastu kõneleda. (Arvatavasti oli Hurti kõige esimene tallinnakeelne kirjutus juulikuul 1862 Põlva kihelkonnas olnud suure maru kirjeldus „Perno Postimehes“; see tükk on sellepolestki tähelepandav, et ta esimene oli, mis nimetatud lehes uues kirjaviisis ilmus. Hurtil oli siis südidust, uut kirjaviisi sellel ajal ajalehesse kanda, kui keegi teine seda veel ei usaldanud. Nähtavalt oli ta seda toimetusele otse tingimiseks teinud, sest Hurti kiri ilmus lehes nagu väljatõmbus, jutumärkide vahel). 1871 a. algusega asus Hurt üsna „Eesti Postimehe“ kaastoi-
metajaks ning võttis selle „Lisalehe“ toimetamise oma hoolde. Ja siis sai Hurti sule-osavus mõne kuuga tervele Eesti rahvale tuttavaks. Tema „Pildid isamaa sündinud asjust“ võitsivad lugejate meeli otse tormiga. (Õieti olivad need „Pildid“ küll juba kolm aastat varem kirjutatud, kuna Hurt neid Eesti rahva vabaduse-jubileumiks 1869. aastal välja anda mõtles, kuid siis ei lubanud seda tuttav „kitsas värav“. See kirjatöö on siis Hurtil ta esimene suurem toode, täitsa „tulises nooruse vaimustuses“ kirjutatud). Teisigi tähtsaid kirjatöösid avaldas Hurt nimetatud lehes, nimelt ka seletusi keele ja kirjaviisi asjus.

Küll ei saanud seekord Hurti tegevust „Eesti Postimehe“ juures kauemaks kui kuueks kuuks, aga sellega oli ta endale Tallinna keeli kirjavõllul kindla aseme kätte saanud ning hakkas nüüd hoolega sellel töötama, nimelt usinalt oma kirjutustega „Eesti Aleksandri kooli asjus“. Tartu keeli kirjavõllu peale mõelda ei saanud ta nüüd enam kuigi palju mahti, kuna ju ka elukutse muutus (uus õpetaja-amet) ja uusi kohustusi ligi tõi. Hurt hakkaski siis ka „Tartumaa kalendris“ ju Tallinna keeles kirjutama, ning kui ta selle tegevuse tööde rohkuse pärast 1874 a. Dr. Weske kätte jättis, oli Tartu keel sellest jäädavalt kadunud. Kuid kalender isegi kustus nüüd, ligi 40-aastase elutsemise järgi. „Õpetatud Eesti Selts“ lõpetas oma eestikeelse häälekandja ära; põhjusi pole ligemalt teada.

Hurti lahkumisega ja „Tartumaa rahva kalendri“ kadumisega oligi siis Tartu keelne ilmalik kirjandus, üle poole aasta-saja kestvuse järele, niihästi kui otsas. Mis pärast veel tuli, on vaevalt nimetamise väärt. Ning seegi oli esimeses reas kiriklikuks otstarbeks, nimelt kaks pärastise aja tähtsamat Tartu keeli toodet: „Laste sõber“ ja „Usu esä Lutheruse“ eluloo kirjeldus. Viimane ilmus 1883 a. Lutheri 400-aastase sünnipäeva mälestuse puhul ning seda müüdi abikassa juurde asutatud „Lutheruse kapitali“ kasvatamiseks. „Laste sõber“ aga oli tartukeelseks kooli-lugemiseraamatuks mõeldud (ta toimetaja oli Kambja õpetaja Hasselblatt). Kuid seda otstarbet ei suutnud ta küll õieti täita, kuna ta sisu suuremalt jaolt Saksa

keelse lugemiseraamatu¹⁾ tõlge oli. Nii on siis arusaadav, et palju parem tallinnakeelne Jakobsoni lugemiseraamat ka Tartu- ja Võru-maal aegapidi tarvitusele võeti, nimelt kihelkonna-koolides. Pärastpoole astus Grenzsteini raamat võistlejaks, kuna Malmi raamat Tartumaal küll tundmataks jäi. Viimasel ajal on iseäranis Kampmanni raamat tarvitav.

Kui 1880. a. järele Võrusse väike trükikoda asus, katsus see ka mõnda võrukeelset ilmalikku raamatut välja anda („Mere kiwi“ jne.). Kuid need katsed äpardasivad ja kustusivad.

Viimase 30 aasta jooksul vajus siis tartukeelne kirjandus jälle sellele seisukohale tagasi, millel ta 17. ja 18. aastasajal oli oinud: ainult vaimulikkude tarvituste täitja. Ning et ta sellel väljal veel tublisti elujõudu avaldas, peab küll tunnistama. Hinnatagu seda tegevust muidu mis möödupuuga tahes, aga selle tunnistuse on Tartu- ja Võrumaa kirikuõpetajad küll täitsa ära teeninud, et nad oma murde vaimuliku kirjanduse eest võrdluslikult hoopis enam on hoolitsenud, kui see Tallinna murdes sündis. Tervelt kaks ja pool aastasada on eestlaste maa lõuna- idapoolne osa, Emajõe ja Virtsjärvest lõunapool olev rahvas, mis üleüldisest Eesti rahva-arvust vast ainult viiendik oli, ehk veel vähem, omale ometi iseäralise kirjakeele alles hoidnud ning selles ilmuvat kirjandust kandnud. Nimetatud piiridesse oli Tartu keel nähtavasti juba Rootsi ajal surutud. Sest Lõuna- Viljandi ja Põhja-Tartumaal võeti ju siis tallinnakeelsed (Stahli) raamatud ametlikult tarvitusele, kirikutes ja (niipalju kui neid oli) ka koolides. Tartukeelsed raamatud ei ulatanud Emajõe põhja- ega Virtsjärvest läänepoolle. Eestlastemaa praostkondadesse jagamisel võeti siis, keelelisel põhjusel, terve Tartu keelt kõnelev rahvas ü h e k s praostkonnaks kokku, kuna neid Tallinna keelsele rahvale täitsa 12 sai. Kuid Tartu keelne üks praostkond oli küll kaugelt suurem kui keegi teine; sellesse sai tervelt 17 kihelkonda. Ametlikult hüütigi seda siis V ö r u praostkonnaks, kuna küll ka Tartu oma kihelkondki selle alla käis; Põhja- Tartumaad (seitsme kihelkonnaga) nimetati Tartu praostkonnaks ja seal valitses ju Tallinna keel.

Nimetatud 17 kihelkonda on siis terve Tartu keeli kirjanduse kümne rahvapõlve jooksul oma kulul üleval pidanud. Ning nagu ju eelpool kuulsime, ei olnud selle vaimulik osa mitte väike, vaid seisis kaua Tallinna keelsega pea tasakaalus. Aeguti ja tücati avaldas ta veel agaramatki elu. Selleks olgu siin huvitav näitus. Kui 18. aastasaja lõpul teatav mõistuse-usu vool (ratsionalismus), mis Saksamaal vägevaks tõusnud, ka meie maale ulatas, ei pandud seda Põhja-Eestis suuremat tähele. Tallinna

---

1) Preussischer Kinderfreund.

keelne lauluraamat, mis 1721 a. valmistatud, jäi puutumata maksma ja oli seda 1869. aastani. Tallinna ja Põhja-Liivimaa õpetajad arvasivad, et „las pääle ajal muutuda, me jääme ilma muutmata“. Mõned „mõistuse-usulised“, nende seas O. W. Masing ja Rosenplänter, ei suutnud, oma tublidusest hoolimata, mõjule saada. Teisiti oli lugu Tartumaal. Siin läks õpetajate enamus pea uue voolu poole ja avaldas seda selgesti tuntavalt lauluraamatu uuendamises. 1802. a. ilmunud „Vastne Tarto makele lauloramata“, mis nüüd kirikutes ametlikult tarvitusele võeti, oli hoopis ja täitsa teist laadi kui senine lauluraamat; selles valitses täis mõistuse-usk¹⁾. Kuid õnne ja pikka kestvust ei olnud sellel muutusel ka Tartumaal. Osa õpetajaid seisivad kõvasti uuenduse vastu, hoopis valjumalt aga veel kogudused, kelle seas otse sel ajal Vennaste-koguduse äratusel usuelu suurt hoogu sai. Nii siis astuti juba 1816. a. lauluraamatu uues trükis suur samm endise raamatu poole tagasi. Kuid see ei aidanud palju ning peagi võeti jälle lauluraamatu uus uuendamine ette. Esiotsa püüti aga vana ja uue vahel keskteed käia. Rápina õpetaja (praosti) Helli ja Vastseliina õpetaja Masingi toimetusel ilmus 1842 a. senise lauluraamatu kõrvale „Vastse nink parrandetu vanna vaimolikko laulo“. Selles raamatus leidus uut ja vana segamini; Heller andis hulga uusi laulusid, enamasti mõistuse-usu sisulisi, Masing „parandas“ vana lauluraamatu laulusid oma moodi. Uus raamat pidi esiti senise ametlise lauluraamatu jätkuks olema, sellepärast nummerdati selles olevaid laulusid 581-st peale (mis numbriga vana raamat lõpetas), kuni 1000 täis. (Sellest tuli ta nimetus rahvas seas: „tuhanda laulu raamat“, ehk tuhandik, kuna selles laulusid küll ainult 419 leidus). Mõte oli muidugi, et see lauluraamat edaspidi senise asemele astuks. Kuid seda ei sündinud. Sest otse selsamal ajal tuli vaimulikud elus tugev pööre endise „õigeuskliku“ voolu poole. Seda kõvendas veel otse sellel ajal ilmuv „Venne usku minek“, mille mõjul ka Tartumaa Lutheri usu kogudused suure hulga oma liikmetest kaotasivad. Kui suure õigusega, seda ei maksa siin kaaluda, kuid suur osa usust lahkumise süüst lükati selleaegse lauluraamatu lahjuse peale, mis rahvalt usuväe olla ära võtnud. Ning tagajärjeks oli, et niihästi senine lauluraamat kui ka ta noorem vend täitsa kõrvale jäeti ja Rõngu õpetaja Christiani (pärastise piiskopi) toimetusel ju 1848. a. uus lauluraamat tarvitusele võeti, mis suuremalt jaolt endise „uskliku“ lauluraamatu uus trükk oli.

---

1) Iga võõriti mõistmise eest hoidmiseks olgu nimetatud, et lauluraamatute sisu väärtus, nende paremus ehk pahemus, siin kõrvale on jäetud; ainult nende vahetusest kõneleme.

Kuid raamatu toimetaja andis omalt poolt hulga uusi laulusid ligi. See raamat on, väikeste muudatustega ja viimati tehtud täiendusega, tänini tartumurdelise rahva juures tarvitata.

Katseviisiline „tuhanda laulu raamat“ ei saanudki siis kiriku-lauluraamatuks, kuigi seda lühike aeg nimelt ta toimetajate kogudustes (Räpinas ja Vastseliinas) ametlise lauluraamatu kõrval tarvitati. Kodudes loeti seda muidugi veel pärastki, kuid suurt lugu temast ei peetud, mida seegi näitab, et raamatust suurem jagu müümata jäi ¹⁾.

Vennaste-kogudus oli omale vastiku mõistuse-usulise lauluraamatu asemele enda jaoks koguni iseäralise lauluraamatu hoolitsenud, mida rahvas „värsiraamatuks“ nimetas, ning see leidis õige rohkem tarvitamist ka väljaspool Vennaste-kogudust. Nii oli siis 18. aastasaja esimesel poolel väiksearvulisel Tartumurde rahval tervelt neli lauluraamatut käes, kuna palju suurem Tallinna-murre ainult ühega leppis. Sest see mõistuse-usuline „Uus lauluraamat“, mis praost Lücke toimetusel 1816 ilmus, jäi erakitseks ja ei ulatanud kuigi kaugele.

Aga Tartumaa kirikuõpetajad (nende hoolet ju pea ainuüksi selle murde kirjandus seisis) ei olnud ainult vaimulikus kirjanduses hoolsad, vaid omajagu ka ilmalikus ²⁾. Iseäraldusena tunnub, et Räpina õpetaja Heller oma 1843. a. välja antud aabitsale (milles ta selle uuenduse ette võttis, et kõik silbid vahemärgiga ära lahutas), kus aabitsa järele kogu Piibli- ja laulusalmisid ilmus, üsna äriasjalise lisa andis: Kirjeldas sel ajal tarvitusele võetava hõberaha väärtuse-määrust (vahekorda), senise panko- ehk vaskraha kohta. — Veel 1849. a. „Tarto Ma rahva kalendris“ ilmunud „Rammato kulutajas“ (Eesti keeli esimene kirjanduse-arvustus) leiame 15 raamatu seast (nii palju raamatuid ilmus siis aasta jooksul!) tervet 5 Tartu keelset, see on siis otse kolmandik. Kuid just selsamal ajal hakkaski asi suurelt Tallinna keele kasuks muutuma. Kui järgneval aasta-

---

1) Otse selles „tuhanda laulu raamatus“ leidub ka see äpardanud ütetus, mis paljudele nii suureks hirvitamise-aineks on saanud: „Ke om pantu orjama, se orjaku hä melega.“ Asjalikult tunnistades peab küll üttelema, et selle salmikese tähtsust väga palju liialdatud on. See ilmus ju raamatus, mis kunagi ametlik lauluraamat ei olnud, ning mille kestvus üldse õige lühike oli. Suurele rahvahulgale jäi see Tartumaalgi tundmataks, palju suurema rahvaosa, tallinnamurdeliste, juurde on nim. ütetus paljalt „peksupoisina“ ulatanud. Ei maksaks siis selle sõitluseks niipalju vaeva näha, kui seda tehtud on.

2) Eelnimetatud kirjanikud, õpetajad Oldekop ja Roth, avaldasivad ka mõningad algupäralised luuletused, millel selle aja kohta kaunis kuju ja kena sisu on. 1820. a. ümber avaldati Tartu keeles iga aasta „Piibliseltsi“ tegevuse aruande lehti, milles iseloomulikult see nähtus silma puutub, et tegelasi osalt vanamoodi kohanimede järgi nimetatakse, osalt aga juba uute piinimede järele.

kümnel Eesti kirjandusesse esimesi vähegi teaduslise sisuga raamatuid muretsema hakati — tuttavad „Koli ramatud“ — ilmuvad need üksi Tallinna keeles. Aga õieti tähelepandav lugu on see, et need raamatud hoopis suuremalt jaolt Tartu- ja Võrumaal kirjutati, alguseliselt osalt otse Tartu keeli (seda tegivad õpetajad Schwartz ja Lossius). Kuid käsikirjas seati need ju Tallinna keelde. Ainus „võhik“ (mittevaimulik) „Koli ramatute“ tegijate seas, Fr. Kreutzvald, kirjutas selle „neljanda jao“ (tervise-õpetuse) ka Võrus elades, kuna ise küll täis virulane oli.

Juba „Koli ramatute“ kaudu, mis muidugi ka Tartumaa koolides (vähemalt kihelkonna-koolides) tarvitusele võeti, hakkas Tallinna keel sealse rahva, nimelt noorema põlve, juures ikka enam kodunema. Ja kui siis ka ajakirjandus ainult Tallinna keeli ilmuma hakkas, ühes muu kirjandus selles keeles võimsalt kasvas, kuna Tartu oma üsna närtsima löi, siis oli üsna loomulik, et Tallinna keel Tartumaal õige ruttu maad võttis.

Selle kirjatüki algusel nimetatud ajani (viimase aastaja kaheksanda aastakümneni), oli tervel Võru- ja ka lõunapoolset Tartumaal täiesti Tartu keel valitsenud. Kuid siis hakkas see suurelt muutuma. Ei ainult kirjanduse, vaid ka osalt juba kiriku ja kooli mõjul. Sest ajajooksul hakati, esiti ettevaatlikult, pärast ikka rohkem, kirikuteski Tallinna keelele maad andma, nimelt jutlustes, kuna lauluraamatus küll tänini Tartu keel maksev on. Ning Tallinna keelsete kooliraamatute kaudu tungis see keel ikka rohkemal määral ka koolidesse. Nimelt on M. Lippu katekismuse- ja piiblitlugude raamatud Tartu- ja enamasti ka Võrumaal endised Tartu keeli raamatud juba eest ära tõrjunud, kuna aga mõnes kihelkonnas alles „omakeelsed“ leiduvad. Kuid nendelgi on pea „aeg täidetud“; sest senine trükk on otsas ja uut ei tule enam. Teadagi oli selles asjas õpetajate mõtteviisil suur mõju; Eestisugu õpetajad kaldusivad hoopis enam kirjakeele poole kui muud.

Viimased 40 aastat näitavad siis Tartu murde juures õige tuntavalt ülemineku-ajajärku, murdekeele valitsemisest kirjakeele juurde. Selle poolest on aga olek õieti kirjuvärviline; ühes kohas on muutus hoopis kaugemale jõudnud kui teises. Muidugi on üleüldiselt lugu nii, et mida ligemal keegi kihelkond Tallinna keelt kõnelejatele on, seda suuremalt on see Tallinna keelele liginenud, mida kaugemal, seda vähem. Nii on Tartu ligikonnas Tallinna keel ju pea täis-isand, kuna aga idapoolne Võrumaa, Setu- ja Lätimaa rajal, tänini veel sellele mõjule visalt vastu seisab; nimelt Rõuges, Põlvas ja Vastseliinas on veel „uma kiil“ täitsa tarvitusel. Praegusel ajal ei võigi õieti enam Tartu keelt selle nimega nimetada, sest Tartust enesest ja ta ligikonnast

on see kadumisel; see murre on nüüd Võru keeleks saanud. Juba varemgi katsusivad mõned Tartu- ja Võrukeelt lahutada ja ütlesivad eestlastel kolm keelemurrakut olema: Tallinna, Tartu ja Võru. Kuid sarnaselt jagades saaksime Eesti keelesse küll üle tosina murraku. Sest näituseks Kodavere keel läheb päris Tallinna keelest hoopis enam lahku, kui Tartu ja Võru murded üksteisest, millel muidugi ka oma vahed on. Kuid peavahe ep ongi see, et Võru keel Tallinna keelest kaugemal on kui Tartu oma. Ning kui Tartu ja Võru keelt kaheks lugeda tahetakse, siis peab nendele kolmandaks vennaks tingimata Setu keele võtma, mis üleüldiselt küll Võru keel on, aga jälle oma iseäraldustega. Need ilmuvad küll vähem sõnavaras, kui välja-rääkimise viisis, mis rohkesti Vene laadi on.

Kuid ikkagi on Tartu (Võru) keeles tänini veel kaunis kogu oma kirjandust olemas, mis näitab, et selle järele tarvidust tuntakse. Ei ainult, et lauluraamat ja Testament ning ka piibiloo- ja katekismuse raamatud seni ikka veel uutes trükkides ilmusivad, leidub nende kõrval ka teisigi viimasel ajal ilmunud raamatuid, küll pea ainult vaimuliku sisuga. Nimetada maksab nendest J. S a r a p u u toimetatud perekonna-palveraamat: „Haidide sõamide sütitajä“, ning ta luulekogud „Mure maja“ ja „Uskliku surmavoode“. Siis on ka veel iseäraline vagajuttude kogu ilmunud: „Adami patu-sadamine“; see on nähtavasti küll aga soendatud leem, kuna sellesisuline „Kloksja kanna ramat“ juba kolmveerand saja aasta eest Tartu keeles saadaval oli.

Tähendamata ei sünni jätta, et peale trükitud kirjavara Tartu murdelise rahva seas õige suur kogu kirjandust käsikirja ja des leidis; vististi hoopis rohkem kui Tallinna keelt kõnelejate juures, kellel trükitud kirjandus suurem oli ning nii käsikirjade tarvidus vähem. Nimelt usinad olivad Vennaste-koguduse liikmed raamatuid käsikirjas ära kirjutama. Nii liikusivad nende seas käsikirjana „Nikodemuse raamat“ ja kaks laialt tuntud Bunyani raamatut: „Ristiinimese teekond“ ja „Hinglinna sõda“, mis hiljemini Tallinna keeles trükis on ilmunud; siis ka mõned käsikirjalised laulukogud ning muu lisaks huljana tähtsamate „veliste elokügid“.

Nende „käsikirjaliste kirjanikkude“ seast on nimelt ühte nimetada, keda küll „Eesti kirjanduse koidiku“ tegelaste sekka tohib arvata, kuigi ta töödest midagi trükis ilmunud pole. See on R a a d i P e e t e r T r e i j a r Vastseliinas (elas 1792—1825.) Kuigi ta eluiga lühikene oli, suutis ta oma rohke vaimuande ja kange tööjõuu tõttu (ta maganud ainult paar tundi ööpäeva kohta) üsna suure kogu kirjatööd teha. Ta kirjutas hulga algupäralisi jutlusi (mida Vennaste-koguduse tegelasena palvemajas ette luges) ja luuletas terve raamatu laulusid (muidugi vaimulikka). Ta kirjatööd olivad

ärakirjadena õige laialt tuntud ja lugupeetud, nimelt Vennaste ringkondades, sest need avaldasivad — 19-ne aastasaja alguse kohaselt hinnates — õige rohket kirjaniku-annet ja luulevaimu.

„Viimaseks mohikanlaseks“ Võru keeli kirjanduses tuleb küll Vastseliina õpetajat Gustav Masingit pidada, kes oma hea keele-ande ja hoolsa tähelepanemise mõjul rahva keele nii selgelt ja täiesti oli omandanud, kui vaevalt keegi teine õpetlane, kes ise rahva seast pole tulnud. Temap see oli, kes viimasel 30 aastal jõudu ja tundmist mööda oma kodurahva keelt ja kirjandust kosutas, ka Testamendi ja lauluraamatu keelt ja kirjaviisi parandas. Ning tema oli ka ainuke, kes Võru kirja-keele alleshoidmise eest veel avalikult kosta püüdis, vähekesi Eesti, rohkemalt aga Saksa ajakirjanduses. Nimelt seletas ta, et Lõuna-Eesti keel ka otse eestlaste kõige tublima suguharu, sakalaste, oma olla, ning seda sellepärast mitte maha suruda ei tohitaks. Oma kirjad „Eesti Postimehele“ laskis ta (oma nõudmisel) Tartu keeli ilmuda. Oma elu lõpuni seisis ta Tallinna keele tarvitamise vastu kirikus ja koolides. — Pärast Masingit on veel Vastseliina kihelkonna-kooliõpetaja Undritz tema tööd jätkanud, nimelt lauluraamatu keele parandamises ja täiendamises.

Praegu on asjad küll sellel järjel, et Tartu (või Võru) keelne ilmalik, ja suuremalt jaolt ka vaimulik kirjandus mineviku-asjaks on jäänud,¹⁾ kuna aga tähtsamate vaimulikkude raamatute tarvitamine küll veel, vähemalt idapool Võrumaal, kodudes mõni aeg edasi kestab, kuigi mitte enam kirikus ega koolis. Seal on nende aeg küll ju otsakorral. Tartukeelset „Vastset Testamenti“ ei taha piibliselts mitte enam uuesti trükkida. Tartu murdelise uue kirikliku raamatu — 1906. a. ilmunud „Tärvendetu Tartumaa keele Käsiraamat — eeskõnes öeldakse lausa ära: „Tiame ka, et aja jooksul Tartukeel ja sellega üten ka meie lauluraamat peap Tallinnakeelele kui kirjakeelele maad andma... Siin pakutu lauluraamat saap vaheaja (ülemineku) lauluraamatus ja sel põhjusel oleme kaunis suure kogu laule „Uuest lauluraamatust“ Tartu murden „käsiraamatule“ mano lisanu.“ Neid laulusid leidub raamatus ligi 130.

Aga kodukeelena jääb oma murre Võru- ja osalt Tartumaalgi küll veel kes teab kui kaua alles. Murrete visadust näitab otse väike Kodavere murrak, mis aastasajad otsa kirjakeele valitsemise juures ikka alles on püsinud.

Niisama on teatav „Mulgiqueel“ tänini oma vahelmisele seisukohale (Tartu ja Tallinna keele vahele) jäänud.

---

1) Kus Võru keelt hiljem veel ilmalikus kirjanduses on tarvitatud, nagu raamatus „Meie noored“, on see aga keele näituseks sündinud.

Igal asjal on kaks külge. Kuna meie ühelt poolt küll seda kahetsema peame, et Eesti rahvale ta kirjanduse algusel kahesugune kirjakeel sigis, mis selle muidugi nõrka jõudu veel lõhestas ja nii vähendas, ei tohi teiselt poolt seda salata, et tartukeelsel kirjandusel ikkagi oma suur ülesanne täita on olnud. Sest vististi võisivad hariduse alg-itud Tartumaal rahva hoopis ettevalmistamata vaimupõllul selle tõttu palju kergemini idanema hakata, kui neid otse täitsa ja üsna rahva oma keeles külvati. Suuremale jaole võõralt tuntavas Tallinna keeles ei oleks Tartu murdelised mitte nii kergesti kirjatarkust omandada saanud, kui see nende kodukeeles võimalik oli. Vististi on Tartu omakeelse kirjanduse mõjul haridusetee algus seal-sele rahvale hõlpsam käia olnud, kui see Tallinna keele kaudu oleks sündinud.

Seda asjaolu on Eesti kirjanduse mõjuandvate jõududegi poolt sellega õigeks tunnistatud, et nüüd Setu rahvale omakeelset haridust esiti ka kodumurde kaudu pakkuda mõeldakse. See on õieti huvitav nähtus, et otse praegu, kus Tartu ja Võru keelne kirjandus — kes nüüd oma ülesande suuremalt jaolt ju täitnud on — näitelavalt ära astuma hakkab, tema asemele kohe noorem võsu sigib: Setu kirjakeel. See sai omale nüüd üsna ise ajalehe, mis aga vististi rohkesti Võru- ja Tartumaaltki lugejaid leiab. Sest seal on küllalt veel inimesi, kes hoopis parema meelega kirjandusest „umma kiilt“ leida igatsevad, kui neile osalt võõrast „saksa - maakiilt.“ Setukeelne kirjandus ilmub siis kohaseks Võru keele kirjanduse jätkajaks ning pikendab selle elupäivi ehk mõni aeg veel.

Igatahes aga oli Eesti kirjakeele ühinemine mõnekümne aasta eest otse kindel ajanõue, millest mööda ei saadud. Sest nagu juba nimetatud, tundis tartukeelne rahvas hästi küll, et temal iganes lootust ei olnud, oma keeles suuremat ja tähtsamat kirjandust saada, ning selles tundmises oli ta ju varaselt Tallinna keelseid raamatuid tarvitama hakanud, mis ju agaramatele ja terasematele inimestele ka kuigi raske ei olnud. Õige suurelt mõjus Tallinna keele tutvustamiseks Tartu ja Võrumaal Dr. Kreutzwald oma „Maarahva kasulise kalendriga“, mis seal mitukümmend aastat eelnimetatud „Tartu ja Võrumaa kalendriga“ agaralt võistles. Mõlemad olivad Tartu- ja Võrumaal õige rohkelt loetavad, sest oma kalendrit püüdis juba ammu iga Eesti talu endale ikka nõutada, olgu muu kirjandusega lugu kuidas tahes. Paljudes paikades oli siis lugu nii, et naabritalud kumbki isesuguse kalendri ostsid ja neid siis vastastikku üksteise käest lugesivad. Ehk jälle võeti vahetusi teise aasta teine kalender. Nagu öeldud, oli „Tartu- ja Võrumaa kalendris“ tema nimekohaselt suuremalt jaolt Tartu keel valitsemas, kuid

„kasuline“ kõneles muidugi oma „tegija“ moodi täit ja selget Virukeelt. Kuna nüüd tallinnakeelne „Kasuline kalender“ isegi nendesse taludesse tungis, kus mingit muud Tallinna keeli raamatut ei olnud, sai sealgi see keel vähehaaval tuttavaks. Ja kui siis kaheksandal aastakümnel „Tartu kalendrist“ Hurti lahkumisega ka ta elujõud lahkus, nii et see pea „hengüsele läts“, siis jäi „kasuline kalender“, mida Dr. Kreutzwaldi asemel Dr. Hermann toimetama oli hakanud, pea ainsaks Tartumaa kalendriks, kuna sellele küll varsti mitmed muud (suuremad) kalendrid võistlejateks ilmusivad.

1870. a. ümber tuli siis ühekorraga mitu sündmust, mis kirjakeele ühendamist ühtlasi tarvilikuks ja niisama hõlpsaks tegivad. Esimene Eesti laulupidu 1869. a., see esimene Eesti avaliku ühistegevuse ettevõtte, ligindas Tallinna ja Tartu keele kõnelejaid õieti suurelt ning äratas nendes ühistunnet. Seda sama tegivad järgnevatel aastatel ilmunud uued ühis-ettevõtted: „Eesti Kirjameeste Selts“ ja Eesti Aleksandri kooli asutamise asi. Mõlemad äratasivad ju ka Tartu- ja Võrumaal liikumist, mida muidugi see nähtus veel suurelt tõstis, et mõlemate juhtijaks otse Võrumaa mees, põlvalane J. Hurt oli. Ning Hurti tegevus ja mõju see küll suurelt jaolt oligi, et ka kirjakeele ühinemine nii ruttu ja hõlpsasti sündis. Tema „ümberkolimine“ Tartu keelest Tallinna keelesse oli tervele Tartumurde rahvale nagu „orakliks“, mille järele tõrkumata käidi. Oma äraminekuga avaldas Hurt, et Tartu keeli erikirjandusel tulevikku ei olnud, ning see eeskuju mõjus kohe suurel määral muudessegi. Tartu õpetaja A. H. Willigerode, kes esiti „Meie oma laulu“ raamatus pooliti veel Tartu keeles kirjutas, astus „Laulu salgakesega“ juba täielt Tallinna keele pinnale. Väga palju tähendas see, et Hurt enesega ühes ka oma suurearvulise lugejakonna Tallinna keelesse viis. Kui Hurt 1871. a. „Eesti Postimehe“ kaastoimetajaks hakkas, kasvas lehelugejate arv otse Tartu ja Võrumaal õige suurelt — Hurti pärast.

Nii siis sündis Eesti keelemurrete ühinemine üsna nagu iseenesest, ilma et selleks mingit kihutust ja soovitust vaja oleks olnud. Ainus kord, kus sellest avalikult juttu tehti, oli „Eesti Postimehe“ 1868. a. nr. 6. juhtkirjas „Keelemurrete ühendamisest“, milles seda muidugi niisama tähtsaks kui tarviliseks tunnistati. Vast mõjus see ka omajagu. Muid häält ei olnud aga ühenduse kordasaatmiseks enam tarviski, eelnimetatud asjad kõnelesivad ise seda paremini. Ei räägitudki ühinemisest midagi, kuid tehti seda ilma rääkimata.

Selle sündmuse suurt mõju Eesti kirjanduse kohta ei maksa siin küll seletama hakata; see on isegi selge. Et see Tartu keele rahvale kõigiti õige ja kohus oli, asjata jõuu-

killustamise asemel palju suuremat ja tähtsamat Tallinna keele kirjandust ka omaks vastu võtta ning selle najal oma haridust täiendada, on ju kaljukindel asi. Aga ka Tallinna keelsele rahvale ja Eesti kirjandusele üleüldse tõusis sellest suur tulu. Tõi ju ometi Tartumaa rahvas ühiskeelse kirjanduse kosutamiseks ajalehtedele uue lugejate-hulga ja õige suure raamatute-ostujõuu ligi. Et see vähene ei olnud, näitab selgesti see nähtus, et Tartumaa poolkolmatsaja aasta jooksul enda jaoks õige kaunike kirjavara üleval pidas. Suure osa Eesti kirjandust on Tartu- ja Võrumaa rahvas ostnud ning sellega kirjanduse toetamiseks kaunis mõjuvalt kaasa aidanud. Aga selle kaudse toetamise kõrval on Tartu- ja Võrumaa Eesti kirjandust ka õige suurelt otsekoheselt kasvatanud ja edendanud. Peale Hurti hiigla-jõuu annetas Lõuna-Eesti terve rea teisi kirjanikkusid ühiskeele kirja-põllule, kellest Tartu murdelise erikirjanduse edasikestmisel vähemalt mõned ja osalt sellelt eemale jäänud oleksivad.¹⁾ See asjata jõudude killustamine jäi nüüd ühinemisega õnneks ära.

Aga ei ainult kirjanduse k o g u, vaid ka ta l a a d i poolest on Põhja- ja Lõuna-Eesti keelemurrete ühinemine ühis-keele kohta õige tuntavalt mõjunud. Soome kirjanduses näeme seda kujutavat nähtust, et Soome kirjakeel, mille A g r i k o l a 16. aastasajal täitsa Lääne-Soome murrakute alusele rajas, aja-jooksul idapoolsete murrakute seast võrsunud kirjanikkude mõjul õige suurelt „idapoolse on kaldunud“, nii et see nüüd juba ida-murrakutele ligemal on kui läänepoolsetele. Eesti kirjakeeles pole lugu küll ammugi nõnda, aga et Lõuna-Eesti kirjanikkude mõju selle kohta mitmepoolne ja tuntav on, teab küll iga kir-jandusetundja. See on ka otse loomulik. Sest ühinemisel mõjuvad lausa võõrad keeledki tihti suurelt üksteise peale, seda enam siis veel ühekeele murded. Ning see mõju on üleüldiselt ka otse tulus ja tarviline. Lõuna-Eesti keel on ühiskeelsesse kauni hulga sõnu andnud, mida sellesse õieti vaja oli, ning arvamise järgi omandab ühiskeel edaspidigi veel mõnegi tarvilise sõna Tartu keelest²⁾. (Järg tuleb).

1) Olgu siin nendest järgmised nimetatud: Aun, Enno, Eisenschmidt, Grünfeldt, Mihkelson, Grosschmidt, Latik, Luigad, Org, Parw, Pert, Prants, Sööt, Suits, Tamm. Nagu näeme, on suurem osa nendest luulekirjanikud.

2) Nimetame nendest siin ainult järgnevat kolm l sõna: l e l l, l e p i n g, l õ h n. Nende sõnade asemel ajas Tallinna keel enne ja ajab kohati praegu ki kehvalt teiste sarnaste sõnadega läbi: o n u, s e a d u s, h a i s. Kuid nendel nimetustel on oma terav vahe. O n u on emavend, l e l l isavend. S e a d u s on ühelt poolt käsuteel maksmapandud määrus, l e p i n g mõlemate poolte kokkusündimise saadus. H a i s on halv, vastik lehk, l õ h n aga meeldiv ja armas. — Kohane sõna on ka „kavatsema“, millega märkamise, meelesseismise, ka plaanitamise mõistet paremini saab ära tähendada, kui nimetatud sõnadega.

Minu mälestused.

(Peeter Org, elulugu).

(Järg.)

Ma lugesin sel ajal ka teisi pööraseid kirju, mida ma kõstre Sperrlingk'i käest sain. Et ma õpetaja Holmann'iga armastasin vaielda ja temale parajal silmapilgul järele andsin, kui mul ka õigus oli — siis ei pannud ta minu poolt midagi pahaks ja ma sain nõnda oma mõtteid selgitada ja omale kindlat elu- ja ilmavaadet luua. Mina olin 21 aastani kiriklikus mõttes täieste vaga, omas usus ja uskumises äkitselt n a i v. Selle naiviteedi kaotasin ma nõnda ütelda. See oli ühe hommikul, kui ma jälle õpetaja mõisas ladina keele tunnis olin. Õpetaja ei olnud veel üleval. Kui ta üles tuli, pidas ta hommiku palve, millele ka mind iga kord kutsuti. Kesk palvet haigutas tema ja minu peast käis kui välk läbi: Kuidas võib inimene palve juures haigutada. See töö on siis nagu näha temale igav ja sellega vastu meelt. Ta teeb palvet ainult nii moodu pärast — silmakirjaks. Õpetaja, hingekarjane teeb palvet silmakirjaks — see mõte minu peast ei lahkunud. Sest ajast peale hakkasin ma õpetajat teravamini tähele panema, palve tähenduse kohta sügavamalt järele mõtlema. Kestis kaua, kunni hinges tasakaalu kätte sain.

Hollmann soovitas mind O. von Samsoni juure viiuli mängimist õppima.

(Sellega lõpeb „elulugu,“ mida igaüks vist huvitusega oleks edasi lugenud. Surm on vahele tulnud ja jutulõnga peaaegu poole lause peal katkestanud. Kadunu paberite hulgas leidis aga veel teine kirjatükk, ilma mingi pealkirjata, millel aga ka eluloo-kirjelduse tähendus on. Me laseme ka seda siin järgneda, täht-tähele nõnda, kudas kadunu teda kirjutanud :)

II. Sem. 1888. Laupäev 20. augustil algas kell 8 homm. esimeste laste vastuvõtmine uude Eesti elementarkooli, mida Tartulinna Heategev Abiselts (Hilfsverein) vaesema rahva poiss- ja tütarlaste jaoks, Aleksander-Asyli ruumides, endise Eesti seminari harjutuskooli klassides avas. Selle kooli esimesed õpetajad olivad P. Org ja tema abikaas Katharina. Prohvektor Dr. Bidder oli 1. direktor. Õpetus algas 22 augustil 48 lapsega (30 poiss- ja 18 tütarlast). Õpetuse keel oli Eesti keel. Uut kooli käisivad vaatamas: õp. V. Frantzen, proh. Dr. Bidder, proh. Alex. v. Oettingen ja rahvakoolide inspektor Luig. Kõik olivad kooli sisseseadmise ja õpetusega rahul.

I. Sem. 1889 a. oli lapsi 54 (41 poiss- ja 13 tütarlast), 4 tundi venekeelt nädalas, 8 tundi eestikeelt. 31 mail oli koolikatse, millest osa võtsivad: proh. Dr. Bidder, õp. V. Eisen-

schmidt ja V. Frantzen, Alex v. Oettingen ja kooliõp. T. Riomar; ka 8 ema oli tulnud katsele.

II. Sem. 1889 a. tuli uus kooliõp. Riomar ametisse. 360 rubla eest 24 tunni õpetust nädalas; lapsi oli 81 (57 poiss- ja 24 tütarlast). Venekeelt tuli 6 tundi ja saksakeelt 4 tundi. Emakeelt alam. kl. 8 tundi, ülem. kl. 6 tundi, piiskopi herra Fr. Hollmann käis kooli vaatamas, ja ülemkooliõp. Kluge Liibavist. P. Org oli 2 $\frac{1}{2}$ nädalat haige, ja kooliõp. Liiv andis tema asemel tunõid. Õpetaja Pfeil käis koolis ja tahab mitmes tükis muudatusi ette võtta. 16. detsembril oli laste lahtilaskmine, millest proh. Alex. v. Oettingen osa võttis ja lõpul lühikese manitsuse kõne pidas.

I. Sem. 1890 a. oli koolis 88 last (63 poiss- ja 25 tütarlast). 26. mail käidi lastega metsas jalutamas. 1. juunil käis proh. A. v. Oettingen lapsi katsumas ja 15. juunil oli lõpukatse. Katsele olivad tulnud: õp. V. Frantzen, kooliõp. Raudsepp ja 2 noortmeest, kes endid kooliõp. ammeti peale ette valmistasivad. (Täh: 19. veebruaril oli proh. Alex. v. Oettingen P. Org'i juures ja ütles, et tema seda kooli tahab laiendada ja „eeskujuliseks“ algkooliks teha ja senna kõrvale asutada Kõstrekooli, millesse poisslapsi, kellel head vaimuanded, maalt ja omast koolist võetakse. See mõte jäi venestamise tagajärjel ainult mõteks. —

II. Sem. 1890 oli ainult (60 poiss- ja 26 tütarlast) 26. okt. käis direktor Dr. Bidder kooli vaatamas ja andis teada, et ta oma direktori ammeti proh. A. v. Oettingeni kätte annab ja lubas edaspidi ikka, nii kaua kui tervis lubab, kooli kui sõber vaatama tulla, iseäranis koolijuhatajat (P. Org'i). Nüüd ta jättis kooliõpetaja ja koolilapsed Jumalaga! Ta kandis selle 2 aasta jooksul kangesti hoolt ja võttis koolielust elavalt osa. 5. nov. käis uus direktor Alex. v. Oettingen herra von Samsoniga kooli vaatamas. 15. dets. oli lõpukatse, sellest võtsivad osa: herrad Raudsepp (sen. ja jun.) Vallin, Dr. Alex. v. Oettingen, Abiseltsi president Dr. von Bock.

I. Sem. 1891 oli 77 last (54 poiss- ja 19 tütarlast). Nüüd muutus kool juba enam ja enam venekeelseks. 29. mail käisivad lapsed metsas jalutamas. Lõpukatsel 8. juunil oli Dr. von Bock ka pealt kuulamas, kuidas lapsi katsuti.

II. Sem. 1891 anti Marie-kooli ruumid Aleksandrikoolile, esimene pandi kinni, sest et täiesti saksa keeles ja meeles oli ja ka usuõpetust eesti lastele saksakeeles anti. Seda tegi Dr. Alex. von Oettingen. Selle muudatusega sai kool tähtsa sammu edasi; nüüd oli ruumi nelja klassi jaoks ja pealegi veel riidetoad (3 tükki). Kool sai nüüd neljaklassiliseks. Minu proua lahkus nüüd ammetist ja tema asemele astus preili Antonie Clauzel Marie-

koolist. Peale selle panti veel ammetisse August Grepp ja Jakob Kuusik, nõnda et nüüd 5 õpejõudu oli: P. Org, T. Riomar, A. Grepp, J. Kuusik, A. Clauzel (ka veel Katharina Org). Nüüd tuli uus õpeprogramm, Venekeel õpekeel, Eesti keelt ülem. kl. 4 tundi. alamates klassides 6 tundi. Saksakeele tundisid anti igas klassis (4. t.) Ka maadeteadust, ajalugu, sehendamist, käsitööd tütarlastele antakse. Sel poolaastal 158 last (83 poiss- ja 75 tütarlast). 14. detsembril oli laste lõpukatse sel aastal. Katsele olivad tulnud: Dr. Alex. von Oettingen, tema vend Abiseltsi president Gori von Oettingen. Iga kooliõpetaja tõi oma klassi ühes õpeasjas ette. Lapsed laulsivad ka peale Eesti ja Venekeele laulude ka kolm Saksakeele laulu, mille peale linnapea Gori von Oettingen tähendas: „Enam Eesti keele laulusid! Saksakeele laulusid pole tarvis.“ Tähtsad sõnad!

I. Sem. 1891 (Vaata tagasi I. Sem. 1891 järelkanne).

1. nääri-kuu päeval kirikust tulles ütles linnapea von Bock: „Pomm on ka meie pea kohal lõhkenud, ajame veel Jaanipäevani läbi, siis paneb Abiselts kõik omad koolid kinni, sest et valitsus neid tahab venestada.“ Mis Teie, Alex. von Oettingen, nõuuks võtate? „Meie paneme koolid kinni ja avame väikeste laste hoiukohad,“ — vastas Alex. von Oettingen. 2. jaanuaril ütles von Oettingen mulle: „Mis ma eile kirikust välja tulles ütlesin, ei olnud mitte v a i m u s t, vaid l i h a s t. Meie teeme Aleksandri koolis oma tööd Vene mudeli (Schablone) järele edasi, teised Abiseltsi koolid pannakse kinni. Neid on raske pidada, sest koolivalitsus nõuab täielisi kooliõpetajaid diplomidega. Abiselts tahab kõik oma jõudu Abiseltsi ümber koguda. Meie võime Aleksandri koolis rahuliste tööd edasi teha.“

I. Sem, 1892 a. lahkus August Grepp koolist ja tema asemele sai Hermann Länts. Koolis oli 149 last (91 poiss- ja 58 tütarlast). 30. mail käidi rohelise peal. 3. juunil käis Dr. A. von Oettingen kooli katsumas.

II. Sem. 1892 a. oli 178 last (101 poiss- ja 77 tütarlast). Õpetus algas kolleri-haiguse pärast 3 nädalat hiljem kui muidu (1. sept.). 25. sept. nõudis rahvakoolide insp. Popov vene püha mehe Sergiuse mälestuse pühitsemist jumalateenistuse ja kõnega; aga et Lutheriusulised mitte ei ole kohustatud õigeusu ja pühameeste pühasid pidama ja pühitsema, siis jäeti niisugune käsk tähelepanemata ja täitmata. Senini ei olnud meie kool veel mitte Rahvahariduse ministeriumi all, vaid Sisimiste asjade ministeriumi all. Nüüd tuli kiri Peterburist, et ka meie Rahvaharid. minist. alla saame. Programm saadeti inspektori kätte. Rahvakoolide direktor Ssamtshevsky oli Popoviga kooli katsumas 23. oktobril ja tunnistas: „У Васъ порядокъ хорошъ,

все хорошо; я очень доволенъ," — ja direktori herra von Oettingile on ta pärast kirjutanud: „Mina ei ole mitte üksnes kõik heas korras leidnud, vaid mul ei jää ka midagi soovida üle. Palun aga õpeprogrammi sisse saata.“ Ssamtshevsky soovis ka, et lapsed mis nad Vene keeles teavad, ka Eesti keeles peavad teadma. Laulmise kohta ütles ta: „Дѣти хорошо поютъ.“ — Programm saadeti sisse ja seega oli viimne kool Riia õpekonnas Rahvahariduse ministeriumi alla pandud. Ei 19. ega 21. detsembril ei olnud kooliülemust katsel ega laste vanemaid.

I. Sem. 1893 a. oli 170 last (94 poiss- ja 76 tütarlast). Sel poolel aastal võeti pruugile harjutused tulekahju vastu keskõpetuse ajal (Feuerdrill).

1. veebruaril käisivad Alex. v. Oettingen ja Abiseltsi pres. A. v. Nolcken — Allatskivi — kooli katsumas. 14. juunil kanti esimest korda Schilleri kellalaul Eesti keele tõlkes viisidega ette. Pealt kuulasivad Alex. v. Oettingen, õp. V. Frantzen. kooliõp. Raudsepp ja Linnamägi, 4 ema. Katharina Org katsus lapsi Vene keeles (Anschauungsunterricht).

II. Sem. 1893 a oli lapsi 177 (91 poiss- ja 86 tütarlast). 16. detsembril oli Alex. von Oettingen kooli katsumas. Kooliõpetaja T. Riomar läks ära Peterburisse Jaani koguduse kooli juhatajaks ja klass jäi terveks semestriks ilma kooliõpetajata — tunnid jagati teiste pääle ära, millega ka inspektor Popov rahul oli. 6. jaanuaril sai 25 aastat täis, kui mina oma koolitamise tööd algasin: (6 aastat vallakoolis, 5 aastat kihelkonna koolis, 9 aastat Eesti Seminaris Tartus ja 5 aastat Abiseltsi koolis). Kooliõpetajaks kutsuti Väike-Maarjast Saamuel Lindpere, kes kutsumise vastu võttis ja pärast ka kinnitati, sellega lõppes kooliõpetaja otsimine. 8. juunil oli Lindpere juba Tartus ja kuulas klassides õpetust pealt.

Kaks aastat (talve) oli ka õpetaja Eisenschmidt talve-koos Aleksandri kooli ruumides, pärast lõunat. Kevadel 1894 pandi see venestamise pärast kinni.

I. Sem. 1894 oli 176 last (87 poiss- ja 89 tütarlast).

Selle aasta 26. märtsil pidas kool 75 aastast vabastamise püha. Oreli klass oli pärgadega ja keisri Aleksandri I. pildiga ehitud. Kooli direktor Alex. von Oettingen pidas lastele kõne „vabadusest“. Mina rääkisin vabastamise ajaloost. Lapsed kandsivad laulusid priiusest ette. Lõpeks jagati lastele pipra-kooksid. Pidul oli elustav ja vaimustav. Tartu koolidest oli see ainuke, kes seda suurt päeva piduliselt pühitses. Eks nad olnud ju kõik Eestlased ja Eesti pojad ja tütreid! — See oli üksnes võimalik Eestimeelse direktori all. Kalli- ja kõrgemeelne direktor, see Alex. v. Oettingen! 28 mail käidi lastega metsas

roheline peal. 14. juunil peeti katset lastega. Osa võtsivad sellest: Õp. Frantzen, kooliõp. J. Raudsepp, Paju - Rannust, koolipreili Neumann ja 1 ema. Ette kanti kellalaul viisidega (teist korda).

II. Sem. 1894 oli 194 last (100 poiss- ja 94 tütarlast). 1. sept. tahtis Alex. von Oettingen 4-dat klassi ära kaotada, aga minul läks veel korda seda mõtet ja ettevõtet kõrvale pöörda ja klass jäi. Nüüd tuli võitlemine kooli eesõiguste pärast — viimaks tunnistas kuratori herra, et kool väeteenistusest vabastab. Vahe ajal andis Lindpere Schwartzi koolis 2 tundi nädalas Venekeelt.

17. augustil heideti Friedrich Kass ja Eduard Hermann varguse pärast klassist välja. Sel poolaastal oli palju halbu lapsi koolis.

21. oktobril oli koolis leinapidu, et Aleksander III. ära suri. Nikolai II. astus auujärje peale. Meile saadeti uus programm inspektor Popovi poolt — sest et õigused olivad antud.

14. detsembril oli laste lahtilaskmine ja dir. Alex. von Oettingen pidas lastele kõne. Sel semestril kaotati parallelklass ära ja kõik neli klassi saivad ühejaoliseks, mille peale juba hakatusest saadik välja sihti. 20. detsembril võisime inspektor Popovi kätte 10 rubla keisri Aleksander III. mälestuse-samba heaks, mille eest kvitungid tulemata jäävad. Vanemate konverents peeti ära, millest 162 vanemat osa võtsivad.

I. Sem. 1895 a. oli 190 last (95 poiss- ja 95 tütarlast). 24. mail käidi lastega metsas jalutamas. Insp. Popov ei olnud kooliga seekord mitte rahul, sellepärast tuli temaga vaidlemine. Tüli tuli enamjagu kooliraamatute pärast nagu: Дѣтскій другъ ja Доне (Ариѳметика). Popov ei sallinud neid raamatuid, ehk nad küll õpetatud komitee poolt olivad kinnitatud ja pruukimisele lastud.

II. Sem. 1895 a. oli 219 last (107 poist- ja 112 tütarlast). Ssamtshevsky ja Popov käisivad kooli vaatamas — ei olnud mitte rahul see kord Vene keelega. 14. ja 15. dets. oli katse lastega — millest osa võtsivad: 10 ema, proudad K. Org ja S. Eggert ja Alex. von Oettingen.

Cand. hist. Aleksander Dauge hakkas väeteenistuse kartuse pärast tundisid andma ülemas klassis. Tehti otsuseks „laituse“ ja „kiitusega“ ettevaatlik olla.

I. Sem. 1896 a. oli koolis 208 last (100 poiss- ja 108 tütarlast). 7. mail käis insp. Popov kooli katsumas ja toimetas selle 18 minutiga ära — ja otsustas: Teie kool ei kõlba kuhugi! Nüüd algas herra Lindpere taas suur vaidlemine, mille ajal Popov ütles: „Ma annan Teile 5 kuud aega, siis peab kõik hea olema! Kui mitte, siis panen Teile paberi allakirjutamiseks

ette — s. o. teen Teid ammetist lahti.“ Mina nõudsin 5 aastat. Insp.: „Боже мой!“ Mina: „Lapsed ei ole mitte puutükid, milledest lühikese ajaga käsu järele seda ehk teist võib välja nikerdada.“ Ka see kord pööras tüli ennast õperaamatu „Дѣтскій другъ“ ümber — ta käskis seda välja heita — ma palusin seda ette kirjutada, aga ta ei teinud seda mitte ehk ei julgenud, sest et õpetatud komitee seda oli lubanud. Viimaks lahkusime rahus, kui juba küll oli vaieldud ja ta ütles: „До свиданья!“ Aga meie ei näinud enam teineteist, sest ta saadeti Jurjevist ära Kuramaale inspektoriks. Teistele kooliõpetajatele olevat ta meie kooli kiitnud!... Kõik laitmise tema poolt oli nagu jonni ajamine kooliraamatute pärast. 18. ja 20. mail oli koolis lõpukatse, sest et kroonimisepüha ja Nischni - näitus ees oli, millele ka kooliõpetajad tahtsivad sõita. Katsele olivad tulnud Alex. von Oettingen, 12 ema, kooliõp. Fr. Raudsepp, Vallin ja Aloe. 14. mail peeti koolis lastega kroonimisepüha hom. kell 8 ja pärast lõunat tulivad lapsed mängima ja söödeti piparkookidega.

II. Sem. 1896 oli lapsi 206 (99 poiss- ja 107 tütarlast). Uus inspektor Grahvit sai meile. H. Länts astub abielusse jõulu ajal.

11. nov. ütles venelane Росинъ (veterinär), et nii vene kui ka saksa ringkondades meie kooli eeskujuliseks peetakse. 16. nov. käis piiskop Fr. Hollmann kooli vaatamas ja näis õpetusega üsna rahul olevat. 20. ja 21. detsembril oli katse ja katsele oli 5 ema ilmunud.

I. Sem. 1897 oli koolis 190 last (93 poiss- ja 97 tütarlast). Rahvalugemisel 27. ja 28. jaanuaril 2 päeva oli kool kinni. 1. veebruaril lahkus herra Dauge ammetist ja läks koha peale Poolamaale. 6. märtsil käisivad Grahvit ja окружн. инсп. Попов kooli vaatamas. Õpetusega olivad nad üleüldse rahul. Looduse teaduses tõusis vaidlemine närijate loomade hammaste pärast. Попов jäi oma ja mina jäin oma arvamise juure. Mina: närija närib sellepärast, et oma hambaid parajas pikkuses hoida, kui ei näri, siis kasvavad esimesed hambab nii suureks, et enam ei saa süüa. Попов: närijad närivad sellepärast et oma hambaid tugevaks teha alalise harjutamise varal. — Ülemas klassis oli rehkenduse pärast vaielus: что такое тройное правило? Учит.: $2 + 3 + 4 = 9$?! Нѣтъ. Selle küsimusega laskis ta kõik kooliõp. sisse kukkuda. Pärast anti minule teada, kuidas katse ajal kõik leiti olevat. (Vaata kiri). 13. ja 14. juunil oli lõpukatse, sellest võtsivad osa: Fr. Raudsepp, Vallin, Liiv ja proua Org.

II. Sem. 1897 oli koolis 215 last (101 poiss- ja 114 tütarlast). Prohv. Dr. Hoerschelmann võttis 15. detsembril katsest osa. 4 ema oli ka katsele ilmunud.

I. Sem. 1898 oli koolis 195 last (92 poiss- ja 103 tütarlast). 10. aprillil käis Abiseltsi kassameister õp. Pfeil kooliruumisid vaatamas ja tahtis II klassi ruumi (oreliklassi) poeruumiks võtta ja kõige oleku ja sisseseade pea peale pöörda, et missioonimajale Karlova uul. rahahallikat luua. Mina ütlesin: dir. herra A. v. Oettingen ei luba seda. Nüüd sai ta vihaseks ja lubas igatahes poeks muuta. Mina: See ei lähe korda. Miks ei lähe korda? — kuis Pfeil. Mina: See oleks ülekohus valgust klassist ära poodi viia. — Pfeil: Vaat', see on õige, see oleks ülekohus! Sellega oli vaidlemine lõpetatud.

Prof. A. von Oettingen ütles: Õp. Pfeilil ei ole ühtegi õigust kooli sisimesesse elusse ennast segada, — mina olen kooli direktor. Kõik jääb nõnda, kui ennegi oli. — 10. mail käisime lastega metsas jalutamas.

3. juunil katsus Dr. prof. Hoerschelmann lapsi usuõpetuses. Näis rahul olevat. (Kiriku ajalugu 1054—1529). Peeter Michelson heideti üleannetuse pärast koolist välja.

13. juunil lõpueksam. Lauldi „kellalaulu“. Võõrad olivad: kooliõp. Raudsepp ja Linnamägi. Katse läks hästi korda. Kooliõp. Lindpere alamast klassist ülemasse ja H. Länts ülemast alamasse pandud — see vaheldus tõi koolile uut hoogu ja elu, ja ülema klassi õpetus hakkas tõusma.

II. Sem. 1898 a. oli koolis 206 last (96 poiss- ja 110 tütarlast). 2. sept. käis õp. Pfeil adv. Mühlendahliga kooli ruumisid vaatamas ja ähvardas kooliõpetajate käest korterid ära võtta. Aga see kord jäi kõik vana tingimiste juure. 15. dets. oli lõpukatse. Dir. Hoerschelmann näis laste edasijõudmisega rahul olevat. (Järg tuleb.)

Kirjandusline ülevaade.

Wilhelm Hauff. Muinasjutud piltidega. 1. Aleksandria Ali Banu. 2. Härjapõlvlane Nina. 3. Kalif Toonekurg. 4. Almansori lugu. Tartus, 1908. Trükitud „Postimehe“ trükikojas. 83 lk., hind 30 kop.

Sellest hoolimata, et Hauff kõigest 23 aastat vanaks elas ja oma täie ande avaldamiseks ilukirjanduse põllul mahti ei leidnud, on tema tööd nii tähtsad, et neid Saksa klassikalise kirjavara hulka arvatakse. Oma parema jutustuse „Ulrich von Lichtensteiniga“ tõi Hauff Saksa kirjandusesse esimese tähtsa ajaloolise romani, milles Walter Scotti mõju tunda võib. See jutustus on ka Eesti keele tõlgitud ja kusagil ajalehes ilmunud. Nüüd teatame, et ka Hauffi muinasjutud Eesti keeles välja antud. Neis näeme, kui kaunilt see kirjanik fabuleerida võib, kuidas ta ladusa jutustuse kunsti

varal noori ja vanu vangistab. Muinasjutud on kõige pealt muidugi nooresoole määratud, kuid Hauffi kunst-muinasjutte loevad ka veel täiealised hea meelega ning uurivad, mida noor pilkekirjanik siin õieti ära ütelda tahab. Tõlge on täiesti ladus ja raamatu välimus laitmata. Meie nooresoo kehvale kirjavarale on see uus toode kauniks lisaks. J. Lill, kes ju nii mõnda klassikalist tööd Eesti keele tõlkinud, tuletab selle raamatuga uuesti meele, kui kaunis vaimuvara võõraste rahvaste kirjanduses peidus on ja et need, kes ise küünlaks pole loodud ja ometi valgustusetööst tahavad osa võtta, teistele võiksid lühtriks hakata.

M. Kampmann.

A. H. Tamsaare. Noored hinged. Lhk. 222. Noor-Eesti väljaanne 1909.

Tamsaare uus roman „Noored hinged“, mille põnevaks ootamiseks ta eelmine töö „Pikad sammud“ ja selle puhul tekkinud mõtete avaldused asja andsid, on nüüd juba tükk aega tagasi ilmunud. Arvatavasti on teda igaiüks juba uudishimuga lugenud ja tema kohta oma arvamise teinud. Ka mina avasin ta teatud põnevuse ja uudishimuga, seda enam et ma „Pikkade sammudega“ mitmes tükis mitte rahul ei olnud ja leidsin, et see mitmesuguseid põhjasmõttelikka nõrkusi põdes. Nagu mäletatakse, heitsin ma „Pikkadele sammudele“ peaaesjalikult tegelaste kahvatust ja huvitusetust ette, mis puuduste tõttu ka tegevus ja probleem ise palju oma huvitusest ja mõjuvusest kaotas. Ja teiseks oli minu meelest Tamsaare töös liig vähe kunsti ja peensust. See oli natuke kuivavõitu ja üksluine. Näis, nagu ei oleks niisugune kirjanduslik vorm Tamsaare talendile kohane, nagu liiguks ta palju julgemalt ja kodusemalt labase, igapäevase elu realistlikus kujutamises, nii kui seda ta eelmised jutud nagu „Kaks paari ja üksainus“ (Kiired III) ning „Vanad ja noored“ („Postimehes“ 1903) näitavad. Mind huvitas sellepärast väga, missugusena kirjanik oma kõige uuemas töös esineb. Kas on ta seal teist moodi kui „Pikkades sammudes“? Kas on see realistlikum, on seal enam elu? Kas on selle tegelased elavamad, selgejoonelisemad, iseloomulikumad, huvitavamad? Missuguses sihis on tehnika ja stiil edenenud? Ons viimane kunstilisest küljest võitnud, peenemaks, isiklikumaks, algupäralisemaks läinud? Ja kas on „Noored hinged“ üleüldse „Pikkade sammudega“ võrreldes teatud edusamm Tamsaare kirjanikulises evolutsionis? Ons see vägevam, mõjuvam, peenem, väärtuslikum töö kui eelmine? Kõik see küsimuste rida huvitab mind väga ja tahtsin põnevusega teada, kuidas Tamsaare roman nende peale vastab. Kuidas on ta nüüd vastanud?

Enne aga ütlen, missugune aimdus mul sellest romanist oli. Aimdus oli niisugune, nagu peaksivad „Noored hinged“ huvitavam ja väärtuslikum töö saama kui „Pikad sammud“, sest mulle näis, et kirjanikul korda läheb selles töös mõnede puuduste eest hoida, mis ta viimaks nimetatud romani väärtust vähendasivad. Ja tõepoolest kui „Noori hingi“ lugema hakkasin, siis näis mulle alguses, et seal „Pikkade sammudega“ võrreldes enam elu ja realismust on. Leidub palju elavaid ja nobedaid kahekõnesid, mis jutus-

tamise käigu kergemaks ja elavamaks teevad. Ka inimesed on realsemalt kujutatud, mis läbi nad elavamalt meie silma ette astuvad. Kuid mida kaugemale ma lugemisega jõudsin, seda enam hakkas kahtlus ja umbusaldus minus maad võtma, kuni see lõpu poole täielikuks pettümuseks muutus. Ma ei saa sellest romanist õige aru. Mis on sellega tahetud öelda? Mis tarvis ta on kirjutatud? Siin ei ole kõige pealt mingit kompositsiooni, mingit kindlat sidet, mingit probleemi, mille peale kõik tegevus välja läheb. See on kõik katkendlik ja plaanita. Tegevusel ei ole mingit kindlat edenemist. Ootad, et midagi tuleks, et tegevus, sisu millekski arguks, millekski edeneks. Aga ei: kõik sipleb ja vehkleb ühe koha peal, ega nihku paigast. Aino Vösand käib ühtelugu üliõpilase Kulno juures. Naeravad, suudlevad, naeravad. Kulno räägib luulelikka sõnu Aino sügavatest sinisilmadest. Seal korraka hakkab ka üks teine naesterahvas Kulno juures käima, Õis Lillak. Nüüd käivad kaks naesterahvast Kulno juures. Mõttled, et nüüd midagi tuleb. Aga ei: kõik jääb ikka ühe koha peale, muud midagi kui armukadedus ühelt poolt. Kulno pool käib veel keegi Muhem, joodik ja elus läbikulunud tüüp. Ja kõik need tegelased nokivad üksteist, pilluvad üksteist kergete ja tähendusrikaste sõnakõlksuduga, mis vaimukad ja sügavadgi tahavad olla, ütlevad üksteisele otsekoheseid ehk peidetud torkamisi, teevad kõiksuguseid tühjasisulisi kõnekäändusi ja märkusi kõrvaliste asjade, näit. naeru kohta ja naeravad. Ja kõik see tundub üleüldiselt võttes nii tühine, huvituseta ja armetu olevat, sellest hoolimata, et kirjanik seda küll väga tähtsalt ja tõsise näoga kirjutab. Peategelasest Kulnost ei saa aru, mis ta õige tahab või on. Aime, mille temast raamat annab, on kaunis hämar ja tume ja täis vastuvaidlevaid elementisid. Ta räägib Ainole ilusaid luulelikka sõnu kui unistaja ja romantilik noormees, ütleb ennast Aino hinge tahtvat. Kuid samal ajal etendab ta skeptiliku ja blaseeritud Don Juani osa ja talle teeb lõbu naesterahvaid piinata ja nende kallal kõiksugu katseid toime panna. Mis ta Ainost tahab, on kõige arusaamatam. Kirglik ta ei ole, sest ta ei püüa suudlemistest kaugemale. Viimati tüdineb ta ka nendestgi ära. Ühes sellega on ta ka Ainost enesest tüdinenud. Ta seletab seda tüdinemist ise küll sellega, et Aino ta peaga ei jaksavat sammu pidada. Ta ütleb Ainole „üles“, kes haavatud südamega ja meelepahaga väljamaale reisib. Kulno peab nähtavasti ennast targaks ja analüseerivaks inimeseks, kuid seal jutustab ta korraka keset kerglasi sõnakõlksusi sentimentalsel toonil muinasjutu üliõpilasest, kes kirglikult ihaldanud raamatuid omandada.

Teised isikud on ühtlasemad ja selgemad, kuid nemadgi ei paku midagi iseäralikku ega huvitavat. Nad on kõik liig üleüldised ja lihtsajoonelised — siluetid. Mis näit. on Raismikus tähelepanemise väärt? See on õige pealiskaudselt kujutatud isik, ehk ta küll nii palju ruumi võtab. Samuti ei paku ka Õis Lillak ja Hilda Maasik mingisugust huvitust, kes viimane oma sõnamurdja armastaja kirju oma üksinduse trööstiks ei väsi lugemast. Muhem jälle, ehk küll huvitavam iseloom, on liig episoodilikt käsitatud, kui et see meis suuremat interessi jaksaks äratada. Kõige algu-

pärasem on Aino isik, see noor neiu, vallatu ja elurõõmus, keda meeldimine meestele on enese peale julgeks ja teiste kohta armutaks teinud, kuid kes siiski, ja ehk just sellepärast, iseteadmatam, tujukam ja iseenele ebaselgem on oma hingeelus. Aga ka seegi ei ole järjekindlamalt ja sügavamalt läbi viidud.

Siin leidub küll üksikuid peensusi, huvitavaid väikseid tähelepanekuid, kuid üleüldine mõju on midagi lahjat, vesist, keskpärast; see ei liiguta ega huvita meid mitte; see jätab meid külmaks. Sellega võrreldes olivad „Pikad sammud“ kunstilisest küljest ees. Seal oli enam ühtlust tegevuses ja meeoleolus. Seal oli oma kindel konflikt, mille peale kõik välja läks. Seal ei olnud ka niipalju kõrvalisi ja asjata kõnekõlksusid ja sisuta kahekõnesid, mida roman „Noored hinged“ täis on topitud. Näit. on viimases filosoofia naeru üle (lhk. 31):

„Aga Te olite ju üle aasta Peterburis, kas Te ka ülikoolis pääle naermise midagi ei teinud?“

„Ma ei tea, kuid ma arvan — mitte midagi. Ülikoolis on ju kõige parem naerda ja sääal naerdakse vististi rohkem kui kusagil mujal.“

„Ja jah, sääal naerdakse tõeste rohkem kui kusagil mujal“, oli Kulno nõus. „Sääal naerdakse nii, et sagedasti teadus, tema õpetajad ja ka õppijad naeruvääriliseks saavad... Ja sellepärast ei taha Teie enam ülikooli minna?“

„Ah ei, mitte sellepärast. Ma ei tea mispärast, muidu, niisama.“

„Kudas niisama? Ma arvasin, et Teie teate, miks Te enam õppima minna ei taha... Naerdakse... Mulle näib, nagu saadaks ainult naeru abil asjadest aru“ jne.

See kõik võib ju omast kohast väga huvitav olla, kuid see tundub nii kergatselt ja labaselt. Peale selle leidub „Noortes hingedes“ palju labaseid ja naiulikku lauseid, iseäranis armastuse puhul. Kulno, keda kirjanik kui teravamalt ja peenemat vaimu kujutab, jaksab siiski niisuguseid kulunud sõnu kuuldavale tuua, kui lhk. 29: ... „Usute Teie jumalat? Mina usun ainult ühte jumalat: praegu vaatab ta mulle Teie silmist vastu. Ja miks ei peaks ma oma jumalat suudelda võima?“

Ehk jälle:

„Üks silm on taevas, teine on meri. Mõlemad sinised ja suured. Ja mina suudlen merd ning taevast. Aga kelle omad nad on? Teie? On Teie meri ka sügav, Teie taevas kõrge? Ma armastan ainult sügavat merd ja kõrget taevast. Pidage meeles: sügavat ja kõrget! Missugusid Teie armastate? Madalaid? Neid saab kergesti kätte, nendest peaseb kergesti üle...“ jne.

Natuke edasi, kui neiu ütleb: „Mispärast on rinnas nii hää ja raske?“ vastab luulelik ja romantilik noormees: „Mispärast on Su silmad nii sinised ja sügavad?“ Tõesti igavesti vana repliik igavesti vana küsimuse peale. Selles on vist Kulno ühele atavistlikule instinktile järele annud.

Niisuguseid romantilikka labasusi on selles romanis palju, mida kirjanik nähtavalt tõsise näoga ette kannab, nagu „koidupunas säravad

huuled“, puulehed, mis „üksinda, üksinda“ laulavad. Veel üks väike kahekõne, mida ma ei või tsiteerimata jätta, sest et see mitte üksi Tamsaare, vaid koguni terve Eesti ajakirjandusele, vähemalt ühe ta voolu kohta iseloomulik on :

„Mis te säääl (väljamaal) teha tahate?“

„Eks näe... Elada, nagu kõik.“

„Kas säääl kõik elavad?“

„Ma lähen ju ainult elavaid otsima.“

„Kas Te aga neid leiata?“

„Kui ei, siis tulen kodumaale surema.“

„Aga kui jah?“

„Siis tulen varsti tagasi ja toon elu kaasa.“

„Või nii.“

Niisuguseid fraasisid, mis nii kergelt on visatud, kuid mis mõistukõnelikud ja sügavad tahavad olla ja kus sõnad „elu“, „surm“, „õnn“, tähendusrikkalt kubisevad, leidub Eesti uuemas kirjanduses, iseäranis naiskirjanikkude juures õige rohkesti. Need annavad tõsise mõtte puudusest elavat tunnistust.

Ja lõppeks stiil ning keeleline külg. Stiil on üleüldse seesama, mis „Pikkadel sammudel“, s. o. lihtne, asjalik, rahulik, paiguti koguni elavam, sahvtikam ja vaimurikkam, sagedasti aga ka sentimentalseks ja labaseks kalduv. Üleüldse näib Tamsaare uus roman stiili poolest siiski teatud progressi pakkuvat. Ka keeleline külg on endisega võrreldes parem. Niisuguseid grammatilisi nähtusi kui nägin teda tulema ei ole enam keeletundmust haavamas, peale mõne üksiku lause, nagu „peituma näisivad“. See on vist selle läbi tulnud, et ühesuguste lõppude eest hoida (peituvat näisivad). Üleüldse näib kalduvust olevat — ma lõppu — vat asemel tarvitada, kui see tegusõna ühe teise tegusõna eel on, näit. tulema ootab (lhk. 66), rääkima kuulis (111), ütlemä kuulnud (192), teadma arvas (209). Kuid niisugusel korral võiks partitiipiumi ikka ütelse järele paigutada, järelikult: ootab tulevat, kuulis rääkivat, arvas teadvat, sest Eesti keeles ei tarvitse kõrvalausetes ütelse just viimane sõna olla. Muud väikesed keelelised vigadused on: tõmbanud; soovitam: tõmmanud; olevik aga tõmban, ehk küll Wilde järjekindlalt tõmman näib kirjutavat. Kuid teiselt poolt kummalegi, mitte kumbalegi (191). Kas mitte ei oleks ühesugusus soovitam ja keeleliselt õigem kui ühesugudus (187), selle peale vaatamata, et esimesesse selle läbi palju s'sid tuleb? Võõrastav partitiiv on õiet; kas mitte ei deklioneerita õis, õie, õit? Naljakas komistus on vormis poleksime juhtunud. See on niisama hea kui ütelda: ma ei olen.

Niisugused vead, ehk küll väikesed, näitavad siiski, kui kindluseta ja vankuv Eesti keel oma grammatilises ehituses alles on.

J. Aawik.

Uued raamatud 1909.

Aprilli kuus ilmunud :

- Ajutine juhatuskiri Valga linna Eesti Evangeliumi - Lutheruse usu Peetri kogudusele. Valgas, 1909. K. Sööti tr. (Tartus). 16° (11×18). 11 lk. R. 1 l. 1000 eks.
- Bölsche, Wilhelm. Uus Mosese raamat. (Loomise päevad). Eesti keelde W. Grünstamm. Tartus, 1909. J. Revits'i kirjastus. G. Zirki tr. 8° (15×23). 64 lk. Piltidega. Hind 30 kop. R. 8 l. 3000 eks.
- Ewald, Karl. Kahejalgne. Pildid inimese esimestest elusammudest. Eesti keelde N. Sõll. Tartus, 1909. M. Hermanni tr. 16° (13×19) 64 lk. H. 25 k. R. 3 l.
- Grossschmidt, O. Meie aja kilplased. Tõelik nali kahes järgus. Tartus, 1908. M. Hermanni tr. 16° (12×17). 40 lk. Hind 20 kop. R. 2 l. 500 eks.
- Grossschmidt, O. Moonakad ehk kitsastes oludes. Näitemäng kolmes vaatuses. Tartus, 1908. M. Hermanni tr. 16° (12×17). 42 lk. H. 25 k., R. 2 l. 500 eks.
- Päevalehe „Isamaa“ Kalender 1909 aasta jaoks. Tartus, 1909. Ajalehe „Isamaa“ kirjastus. Schnakenburgi tr. 16° (12×17). 64 lk. Piltidega. R. 3 l. 2000 eks.
- „Postimehe“ raamatukaupluse Eesti raamatute nimekirja lisa. Tartus, 1909. „Postimehe“ trükk ja kirjastus. 16° (12×17). 32 lk. R. 1 l. 4500 eks.
- Piip, H. Mere Kalender 1909. Almanach ja käsiraamat. Kuresaares, 1909. Liiv'i raamatukaupl. trükk ja kirjastus. 16° (11×18), 60+64 lk. R. 6 l. 800 eks.
- Tervis, arstiteadusline ajakiri, kuues 1908. aasta. Tartus, 1909. „Postimehe“ trükk ja kirjastus. 8° (14×21). 96+4 lk. Piltidega. R. 9 l. 600 eks.
- Ünenägude Seletaja, kes kõik nägemised ja viirastused tähtede järele ära mõistab. Noorerahvale seltsiliseks lõbustuseks. Viljandis, 1909. Tõllasepa trükk ja kirjastus. 16° (11×16), 119 lk. R. 6 l. 3000 eks.

Tellimine Eesti Kirjanduse Seltsi kuukirja

„Eesti Kirjandus“

peale 1909 kestab edasi.

Kuukiri ilmub Eesti Kirjanduse Seltsi kulul korralikult iga kuu üks kord; vähemalt 500 lk. suuruselt aastas.

Kuukirja „Eesti kirjanduse“ tellimise hind on postiga **3 rbl.**, talituse asemikudelt ise ära viies **2 rbl. 50 kop.** „Eesti Kirjanduse Seltsi“ liikmetel, kes oma liikmeraha ära on maksnud, postiga **2 rbl. 50 kop.**, talituse asemikudelt ise ära viies **2 rbl.** Üksik number **25 kop.** Võlgu tellimised jäävad tähelepanemata.

Üksikuid numbrid müüvad ja võtavad tellimisi vastu: **Tallinas** A. Buschi raamatukpl.; **Pärnus** A. Künigi ja J. Karu raamatukauplused; — **Lihulas** võtab tellimisi vastu Seltsi usaldusemees köster H. Anniko; — **Tartus** müüvad üksikuid numbrid ja võtavad tellimisi vastu talituse asemikud „Postimehe“, K. Sööt'i ja K. A. Raagi raamatukaupl. (Riia uul.)

Saada on veel:

„Eesti Kirjanduse“ I. aastakäik.	Hind	1 rbl.	— kop.
„ II. “	“	—	” 30 ”
„ III. “	“	2	” 50 ”

Tellimise adress: Kuukirja „Eesti Kirjanduse“ toimetus Tartus. (Venekeeli: Въ редакцію журнала „Eesti Kirjandus“ въ г. Юрьевъ, Лифл. губ.)

„Eesti Kirjanduse“ toimetus.

Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused.

- № 1. W. Reiman, Kivid ja killud. I. Tartus. 1907. VIII + 172 lhk. Hind 1 rbl.
- № 2. M. Kampmann, Eesti vanem ilukirjandus. Tartus. 1908. VIII + 150 lhk. Hind 1 rbl.
- № 3. M. Lipp, Masingite suguvõsa. Tartus. 1908. XVI + 216 lhk. Kaart. Tabelid. Hind 1 rbl. 80 kop.
- № 4. J. Jung, Muinasteadus eestlaste maalt. Kolmas jagu. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Ilmumisel.
- № 5. Lydia Koidula ja Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kirjavahetus. Ilmumisel.
- № 6. Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat. I. Tartus. 1909. IV + 20 lhk. Hind 1 rbl.
- № 7. A. Dreewing, Inglise-Eesti sõnaraamat. Ilmumisel.

E. K. S. Rahvakirjanduse-toimekonna väljaanded.

Rahvakirjandus 1. A. Kuusk, Keemia algõpetus. Tartus. 1908. XII + 94 lhk. Hind 60 kop.

E. K. S. Rahvakirjanduse-toimekonna väljaannete ettetellimine 1909.

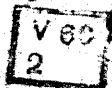
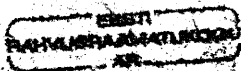
1. Äshylus, Kinnineeditud Prometheus. Kreeka keelest ümber pannud J. Jõgever.
2. M. J. Eisen, Eestlaste sugu. I. jagu.
3. P. Põld, Pädagogika: I. (Pädagogika ajalugu.)
4. A. Koger, Inimese anatomia ja füsiologia.
5. Th. Hermann, (Pantenus), Üksi ja prii. I. jagu.

Ettetellimise hind 5 raamatu eest 2 rubla. Kes 1908. a. ilmunud A. Kuusk, Keemia algõpetus soovib saada, maksab 50 kop. juure. Raamatute hinda tõstetakse ilmumise järele.

Tellimise aadress: Eesti Kirjanduse Seltsi Rahvakirjanduse-toimekond Tartus. (г. Юрьевъ — Лифл.)

Vastutav toimetaja ja väljaandja J. Jõgever.

VIII